

LA TASCA ASSISTENCIAL EN L'EXILI

FRANCÈS

AUTORA: Júlia Magem Rodríguez

TUTORA: Mònica Borrell Cairol

Treball Final de Grau (2019-2020)

Universitat de Barcelona-Grau d'Història

ÍNDIX

1. INTRODUCCIÓ	1
2. ESTAT DE LA QÜESTIÓ DE L'EXILI REPUBLICÀ	4
3. L'ARRIBADA DELS REFUGIATS I REFUGIADES A FRANÇA	
3.1. Balanç numèric i tipologia de l'exili republicà a França.....	8
3.2. Polítiques d'acollida del govern francès	11
3.3. Assistència als refugiats	15
4. CAMPS D'INTERNAMENT FRANCESOS	
4.1. Terminologia dels camps	18
4.2. Àrees de recerca dels camps d'internament	20
4.3. Condicions dels centres d'allotjament i camps d'internament	27
5. ORGANISMES D'AJUDA HUMANITÀRIA	
5.1. Classificació	29
5.2. Servei Civil Internacional	32
5.3. Els Quàquers	36
6. PAÏSOS DE DESTÍ DELS REFUGIATS	39
7. CONCLUSIÓ	42
8. BIBLIOGRAFIA	45

RESUM. El present treball és un estat de la qüestió que té com a objectiu analitzar la producció historiogràfica entorn a la tasca assistencial i a la rebuda i estada dels refugiats i refugiades en l'estat francès, per tal de veure quines van ser les seves polítiques i mesures aplicades com els camps d'internament i entendre la necessitat de participació de les organitzacions humanitàries.

PARAULES CLAU: Exili, França, Camps d'internament, Organitzacions humanitàries.

ABSTRACT: The following project analyzes the state of historiographic works related to the job assistance for and welcoming of the refugees in the French state, in order to be able to see which policies and measures were applied, like the internment camps, and to understand the need for the participation of humanitarian organizations.

KEYWORDS: Exile, France, Internment camps, Humanitarian organizations.

1. Introducció

Cada vegada és major el clam, tant en els àmbits acadèmics com en les esferes polítiques i fins i tot en l'àmbit popular, que reivindica la memòria i el reconeixement als refugiats i refugiades de l'exili republicà durant i després de la Guerra Civil espanyola. Actualment, no hi ha cap mena de dubte de la magnitud i el dramatisme de l'últim dels grans exilis de la història d'Espanya, un exili de masses i de llarga durada, en molts casos, que va portar a milers d'homes i dones, infants i ancians de diferents ideologies i professions a travessar la frontera. Ara bé, aquest èxode no va ser igual per a tothom, mentre que alguns, especialment intel·lectuals i artistes, van iniciar un llarg camí cap a altres països d'Amèrica i Europa, per a uns altres va suposar una penosa supervivència a França. Les pèssimes condicions de rebuda amb les que es van trobar van ser alleujades, en certa manera, gràcies a voluntaris civils de diferents nacionalitats que de manera desinteressada, altruista i solidària van acudir a Espanya i després al país gal, amb organitzacions de tota classe i sense distinció d'ideologia o partit, per mitigar el patiment de molts civils en la seva majoria dones i infants.

L'interès particular respecte a la tasca assistencial en l'exili neix de les diferents participacions que he realitzat en els anomenats "International Workcamps", amb el Servei Civil Internacional, una organització que segueix present després de ser creada als anys vint i que va tenir una participació molt important tant en la Guerra Civil

espanyola com en l'exili, creadora entre altres espais de la ja cèlebre Maternitat d'Elna. Lloc que vaig poder visitar l'estiu passat després d'haver llegit nombrosos testimonis de dones embarassades que van poder donar a llum en millors condicions gràcies a voluntàries com l'Elisabeth Eidenbenz que sense rebre res a canvi van dedicar tota la seva vida a l'ajuda humanitària. Per aquest motiu vaig emprendre una recerca bibliogràfica que, davant la meua sorpresa, seria poc fructífera perquè vaig poder constatar que hi ha poques obres que parlin sobre el tema, segurament pel fet que moltes dones, malalts i infants van ser traslladats a hospitals, centres d'allotjament, albergs que els aïllaven de la resta i en els quals van estar un període breu de temps, ja que la majoria van retornar a Espanya entre 1939 i començaments de 1940, a més, el fet de ser persones anònimes que no participaven activament en el món de les lletres, de la política o de les armes les feia poc rellevants i, per tant, les va condemnar a l'oblit. En qualsevol cas crec que és necessari reivindicar la seva feina i, per aquest motiu i a través de l'estudi de diferents obres i articles que ens aportaran un coneixement més profund sobre la dimensió de les conseqüències del terrible conflicte, intentaré fer valdre la seva tasca.

Per tant, l'objectiu d'aquest estat de la qüestió serà el d'avaluar els estudis dedicats no només a les tasques assistencials, sinó també a les condicions d'arribada i rebuda per part del govern francès, cabdals per comprendre la necessitat d'actuació d'aquests organismes internacionals. Aquesta aproximació al tema buscarà no sols una millor comprensió de la França d'aquells anys, sinó també ens aproparà a la manera en què tal rebuda va poder afectar els refugiats i això s'intentarà fer evitant tractar molts dels temes cabdals per la historiografia, com les institucions republicanes en l'exili i la supervivència del seu govern, la vida dels artistes i intel·lectuals que van passar la frontera, o la rebuda dels països llatinoamericans. Alhora, es pretindrà sustentar aquest treball, en la mesura que sigui possible, en aquells estudis considerats més rellevants i actuals, sense obviar els grans volums sobre l'exili que es van publicar a finals del segle XX, com es veurà en el següent apartat.

D'altra banda, es procurarà establir una estructura concreta i cronològica, malgrat que això no sempre es podrà portar a la pràctica, centrant aquest estudi en un destí, França, en el període que abasta principalment el 1939. Any en què comença la massiva arribada d'espanyols provocada pel fet que la guerra no es va decidir d'una manera ràpida a causa de l'ajuda que potències estrangeres van donar als contendents i de la

voluntat dels nacionals per exterminar l'enemic. Això va dilatar en el temps aquest continu moviment de fronts i poblacions reduint els republicans a la zona nord-est de la península. Per aquest motiu quan va caure Catalunya al començament de 1939, milers de famílies i soldats de diverses províncies es van dirigir cap a França en l'èxode massiu conegut com "La Retirada".

Així, aquest treball es vertebrarà a partir de tres unitats temàtiques bàsiques, introduïdes per un breu estat de la qüestió global sobre l'exili republicà. D'una banda, el primer bloc estarà dedicat a la historiografia sobre l'arribada dels refugiats i refugiades que, subdividit en diferents apartats, abordarà els estudis respecte al balanç numèric i les diferents etapes de fugida que marcarien les polítiques i condicions de rebuda del govern francès que, completament desbordat amb "La Retirada" de 1939, va optar per la creació dels camps d'internament francesos. D'aquests es parlarà en el següent bloc, posant una atenció especial en la terminologia i en les diferents temàtiques que han abordat aquests espais, molts d'ells situats en platges, sense higiene, aliments, etc. Precisament les pèssimes condicions d'aquests camps faran necessària l'ajuda d'organitzacions humanitàries molt variades, des de religioses fins a institucionals, a les quals dedicarem l'últim bloc posant una especial atenció a les tasques desenvolupades pels organismes no governamentals com el Servei Civil Internacional i els Quàquers que van col·laborar també en la fugida a altres països, principalment llatinoamericans, per finalment acabar el nostre estat de la qüestió amb les conclusions.

Una vegada presentats els objectius i l'estructura, i abans d'iniciar el treball, cal aclarir l'ús de certs termes bastant controvertits per la historiografia. Primer de tot és convenient assenyalar que parlarem d'exili republicà per a referir-nos al gran èxode de persones que van haver de deixar Espanya pel fet d'haver triat el bàndol que defensava el sistema polític legítim des de 1931, malgrat que no tots ells eren republicans. En segon terme és important clarificar la terminologia a l'hora de diferenciar a les persones que, per causa de la Guerra Civil, van haver d'abandonar temporalment o definitivament Espanya i, per tant, convé definir què s'entén per emigrat, exiliat o refugiat. Així des del punt de vista historiogràfic, el terme exili o exiliat és el que millor defineix als milers de republicans i republicanes que es van veure obligats a sortir del seu país durant la Guerra Civil, fet que queda clar en l'obra "La Voz de los Vencidos. El exilio republicano de 1939" de la historiadora Alicia Alted, on es fa una anàlisi bastant interessant sobre el conjunt de l'exili, fent unes distincions inicials entre emigrats i

exiliats, dos fenòmens que tenen un punt de partida similar, ja que defineixen a persones que es veuen obligades a deixar la seva terra natal, però amb una diferència fonamental, l'exiliat s'expatria per a escapar d'una persecució promoguda per part de qui exerceix el poder, a causa de les seves opinions o activitats polítiques o religioses, o bé per formar part d'un grup amenaçat, amb l'agreujant que el retorn al seu país d'origen implicaria greus riscos personals, com podria ser la pèrdua de la seva pròpia vida.¹

Ara bé, des del punt de vista semàntic el Diccionari de la Reial Acadèmia Espanyola fa una clara diferenciació entre les tres paraules següents. Així defineix emigrant com aquell individu que abandona el seu país per establir-se en altre estranger a la recerca de millors condicions de vida. Per contra, l'exiliat/da és la persona expatriada, generalment por motius polítics. I per últim, el refugiat/da és el que, per conseqüència de guerres, revolucions, o persecucions polítiques, es veu obligat a buscar refugi fora del seu país.² Considerant les definicions anteriors, aquest treball, enfocat en la qüestió sociosanitària i assistencial, combinarà els termes exiliat i refugiat, utilitzant aquest darrer en major mesura, pel simple fet de ser un terme globalitzador que inclou tant els que van marxar per ideals polítics com els que van fugir per mera supervivència.

2. Estat de la qüestió de l'exili republicà

A l'hora d'iniciar un treball sobre la tasca assistencial durant l'exili francès es fa necessari fer una revisió sobre quins són els estudis que s'han realitzat i des de quines perspectives.

Són tants els escenaris i espais històrics implicats, tantes les perspectives d'anàlisi proposades i la constant renovació dels plantejaments i informacions que seria molt difícil precisar una bibliografia concreta especialment pel fet que en els últims anys aquesta s'ha incrementat notablement i continua creixent, convertint-se així l'exili republicà en un dels temes cabdals de la historiografia espanyola actual.

¹ ALTED, A., *La Voz de los Vencidos: el exilio republicano de 1939*, Madrid, Ed. Aguilar. 2005, p. 11-12.

² REAL ACADEMIA ESPAÑOLA, *Diccionario de la lengua española*, Madrid, Espasa Calpe, 2014, p. 2432.

A causa d'aquest auge productiu, s'ha cregut necessari fer una revisió a grans trets de l'evolució general de la historiografia del conflicte basada en alguns articles que analitzen les noves tendències i les metodologies de recerca sobre l'exili espanyol, com són el balanç realitzat per Jorge de Hoyos Puente, “ Los estudios del exilio republicano de 1939 a revisión: una mirada personal”³, on mostra l'evolució historiogràfica que ha viscut aquest tema, i l'obra de Jordi Font i Jordi Gaitx, “L'exili de 1939. Un estat de la qüestió entre dues commemoracions (2009-2014)”, sobre la producció bibliogràfica i cultural entre els anys 2009 i 2014.⁴

Per tant en aquest apartat tractarem, de forma molt concisa, d'analitzar les aportacions generals sobre l'exili espanyol especialment a França per a, posteriorment, centrar-nos en l'escassa bibliografia que ha abordat els centres d'interès de la nostra recerca.

Respecte als treballs historiogràfics sempre ha existit cert paral·lelisme entre aquells d'origen espanyol i francès, encara que les concordances cada vegada són majors. Si bé, segons Alted, els primers es van decantar més cap a l'estudi dels aspectes polítics de l'exili, els francesos es van centrar en els temes d'acollida, adaptació i integració dels exiliats a França.⁵

Inicialment l'exili republicà componia un dels períodes menys investigats de la recent història d'Espanya, fet comprensible si tenim en compte la pressió política a la qual va estar sotmès el país durant la Dictadura Franquista (1939-1975). Després del dramàtic final de la Guerra Civil, centenars de milers d'espanyols van ser condemnats a sortir del seu país fugint de la repressió franquista. La seva existència va ser silenciada o deformada per part dels vencedors que els van qualificar de ser l'anti-Espanya. Per tant els orígens historiogràfics els podem trobar tímidament en els anys quaranta, fruit de les experiències personals dels exiliats als països de destinació, ara bé, malgrat aquestes publicacions, no es pot parlar d'historiografia de l'exili abans dels anys seixanta del segle XX, època en què comencen a aparèixer treballs com el de José Ramón Marra

³ DE HOYOS, J., “Los estudios del exilio republicano de 1939 a revisión: una mirada personal”, *Dictatorships & Democracies. Journal of History and Culture*, 5, 2017, p. 285-312.

⁴ FONT, J.; GAITX, J., “L'exili de 1939. Un estat de la qüestió entre dues commemoracions (2009-2014)”, *Franquisme & Transició*, 2, 2014, p. 231-280.

⁵ ALTED, A.; AZNAR, M., (Coord), *Literatura y cultura del exilio español de 1939 en Francia*, Salamanca, AEMIC, GEXEL (Grupo de Estudios del Exilio Literario), 1998, p. 3.

López, l'any 1962, “Narrativa española fuera de España (1939-1961)” i el de José Luis Abellán de 1966, “Filosofía española en América”, sobre la filosofia de l'exili .⁶

Amb la mort del dictador van començar a sorgir a Espanya gran quantitat de publicacions sobre l'exili republicà, destacant l'obra col·lectiva, coordinada per José Luis Abellán, “El exilio espanyol de 1939”, formada per sis volums i que va esdevenir l'estudi global de referència sobre el tema. Un altre treball que va marcar una important fita per la seva extensió, difusió i per la utilització de fonts fins al moment desconegudes va ser el de Javier Rubio, l'any 1977, “La emigración de la guerra civil de 1936-1939” que, des d'una visió poc favorable als republicans, va tractar d'explicar l'evolució política de l'exili i va reproduir molts documents originals. En aquesta primera etapa historiogràfica veiem com els estudis espanyols es van centrar en major mesura a conèixer numèricament els moviments migratoris cap a França, mentre que els estudis francesos van començar a explicar el fenomen de l'exili espanyol mitjançant l'ús de fonts periodístiques, testimonials i arxivístiques.⁷

En els anys vuitanta, inspirats per la història social, diversos investigadors van començar a estudiar aspectes invisibilitzats de l'exili, com va ser el cas de Dolores Pla amb l'obra “Los niños de Morelia, un estudio sobre los refugiados españoles en México”, de 1985. Ja en la dècada següent un major nombre d'historiadors francesos van analitzar l'exili espanyol, com va ser el cas de Marie Claude Rafaneau-Boj, amb l'obra “Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)” i Geneviève Dreyfus, que l'any 2000 va publicar un treball imprescindible, “El exilio de los republicanos españoles en Francia. De la Guerra Civil a la muerte de Franco”, que va suposar un avanç per les seves aportacions al coneixement de l'exili. A Espanya, el treball dels historiadors va viure un important impuls en aquesta etapa gràcies a la commemoració del cinquantè aniversari del final de la Guerra Civil i l'inici de l'exili republicà. Es van realitzar diversos congressos commemoratius com el celebrat en la UNED en 1988 sobre l'oposició política al franquisme, promogut per Javier Tusell, Alicia Alted i Abdón Mateos.⁸

⁶ DE HOYOS, J., “Los estudios del exilio republicano.....”, *art.cit.*, p. 297.

⁷ MIRÓN-GONZÁLEZ, R., *Asistencia y condiciones sociosanitarias de los exiliados españoles en el sur de Francia*, Madrid, Ministerio de Sanidad, Consumo y Bienestar Social, 2019, p. 28.

⁸ DE HOYOS, J., “Los estudios del exilio republicano.....”, *art.cit.*, p. 294.

En la primera dècada del segle XXI, la recerca sobre l'exili a França va créixer de manera exponencial en un context de recuperació de la memòria històrica. Existia una historiografia consolidada, tant a Espanya com en els diferents països d'acollida, i nous investigadors iniciaven recerques amb preguntes i temàtiques renovades. Els arxius francesos van començar a comptar amb un major grau de catalogació dels seus fons, generant un major nombre de Jornades i Col·loquis científics i publicacions.

Tot i que com diu Jorge de Hoyos l'exili republicà va exercir un paper secundari dins dels debats entorn de la recuperació de la memòria històrica, on les fosses comunes i els desapareguts van ser predominants, al mateix temps es va produir un augment de l'interès sobre l'exili per part de la societat espanyola, creant-se en 2006 una Càtedra de l'Exili, que agrupa diverses universitats; en 2008 es va inaugurar el Museu Memorial de l'Exili, a La Jonquera, i en 2010 la UNED va fundar el Centre d'Estudis de Migracions i Exilis.⁹

Les últimes publicacions sobre l'exili tendeixen a la recerca local o regional, amb els estudis sobre la Ribagorça, “La guerra civil a la Ribagorça. Textos i pensaments sobre la República, la Guerra i l'Exili al Pirineu”, de Barrull i Jané, sobre Aragó amb l'obra de Diego Gaspar “Republicanos aragoneses en la Segunda Guerra Mundial. Una historia de exilio, trabajo y lucha (1939–1945)” o Astúries amb “Exiliu Asturianu (1937–1939)” d'Antonio Martínez Fernández. Malgrat tot, encara manca una visió del marc local i regional, de fet per a l'exili català no hi ha una obra global de referència i són poc nombrosos els treballs precisos.¹⁰

En els últims anys s'han fet obres de temes que havien passat desapercebuts com els estudis sobre gènere, sobre aspectes polítics i institucionals, cultura, ciència i sobre la temàtica en què es centrarà el nostre treball, la tasca assistencial i l'aspecte sanitari, on va destacar en uns inicis l'estudi de Francisco Guerra, “La Medicina en el exilio republicano”. Anys més tard, Denis Peschanski va publicar el primer treball trobat que analitza la mortalitat dins dels camps francesos “Morbilité et mortalité dans la France des camps”. Des d'aleshores cal ressaltar alguns treballs que han posat el focus en les xarxes de solidaritat i ajuda internacional, com són l'obra de Gabriel Pretus “La ayuda humanitaria en la Guerra Civil española (1936-1939)”, o la d'Assumpta Montellà “La

⁹ DE HOYOS, J., “Los estudios del exilio republicano....”, *art.cit.*, p. 297-298.

¹⁰ OLLÉ, M., *Aproximació a l'estudi de l'exili polític de 1939 al Baix Llobregat* (Treball Final Màster), Universitat de Barcelona, 2017, p. 15.

maternitat d'Elna: Bressols dels exiliats”, línia de recerca que ha estat desenvolupada per investigadores com Alicia Alted. Així mateix Lola Harana ens ha ajudat a conèixer una mica més sobre els vaixells-hospitals, “Los barcos-hospital franceses: Los otros barcos del exilio”. També Kershner va dur a terme un estudi sobre la labor assistencial dels quàquers, “La labor asistencial de los cuáqueros durante la guerra civil española y la posguerra”, que es completa amb la biografia de J.M. Trias Peitx feta per la historiadora Gemma Caballer, “Aidez les réfugiés: Josep Maria Trias i Peitx, un home d'acció entre catòlics i quàquers”, i sobre els aspectes sanitaris, on Rubén Mirón-González ha fet una gran labor d'investigació recollida en la seva tesi doctoral, “Asistencia y condiciones sociosanitarias de los exiliados españoles en el sur de Francia, 1936-1945”, que aporta noves dades a l'estudi de la tasca assistencial i les condicions sanitàries que es van trobar als exiliats en arribar al país gal. El vessant institucional dels ajuts ha estat abordat per Abdón Mateos que ha fet un estudi de la política mexicana amb “La batalla de México. El final de la guerra civil y la ayuda a los refugiados”. Aquesta temàtica juntament amb els estudis sobre la labor assistencial de la Generalitat conformen un àmbit de publicacions divers però que constitueix una de les noves línies que s'han encetat aquests anys.¹¹

3. L'arribada dels refugiats i refugiades a França

3.1. Balanç numèric i tipologia de l'exili republicà a França

En les tres primeres dècades del segle XX França es va convertir en la destinació comuna de diferents moviments migratoris. Tal com destaca Diego Gaspar, nombrosos fluxos d'emigrants espanyols van arribar a França influenciats tant per la proximitat dels dos països, com per la situació econòmica francesa.¹² Però a mitjans dels anys trenta els espanyols no van ser els únics asilats per aquest país, sinó que ja existien moltes altres comunitats d'estrangers i refugiats. Així per davant d'ells, que suposaven uns 250.000 efectius en aquell moment, vivien a França 720.000 italians i 420.000 polonesos. Per

¹¹ FONT, J.; GAITX, J., “L'exili de 1939. Un estat de la qüestió..., *art.cit.*, p. 240-245.

¹² GASPAR, D., “Un exilio al combate: republicanos españoles en Francia. 1939-1945”, dins: PEREIRA, V.; CEAMANOS, R., (Coords.), *Migrations et exils entre l'Espagne et la France. Regards depuis l'Aquitaine et l'Aragon*, Jaca, Pau, Éditions Cairn, 2015, p. 117-138.

tant l'any 1936 d'entre una població total de gairebé quaranta-dos milions de persones, més de dos milions d'elles no havien nascut al país gal.¹³

No obstant això, al marge d'aquestes emigracions, sens dubte va ser l'exili republicà del segle XX el més significatiu en termes numèrics. Tant és així que en diferents ocasions ha arribat a eclipsar els estudis centrats en els emigrants que, durant l'època d'entreguerres, van partir a França per raons econòmiques, o almenys, alienes a motius polítics. Aquesta qüestió va ser tractada per Natacha Lillo en la seva anàlisi de la historiografia sobre l'emigració espanyola a França al llarg del segle XX, detectant aquesta situació en les universitats i descrivint-la en els següents termes: "existen muy pocas tesis sobre las decenas de miles de españoles instalados en los departamentos del Sureste o del Mediodía a partir de mediados del siglo XIX."¹⁴

Però en el període que abasta aquest treball, dur a terme una avaluació sobre el número exacte dels refugiats espanyols és molt complexa, ja que un dels problemes amb què es troben els investigadors a l'hora d'establir les xifres d'exiliats resideix en les reemigracions, i això fa que a vegades els números se superposin. Per aquest motiu algunes fonts aporten xifres diferents que fa que s'hagin de gestionar amb certa cautela. No obstant això, les dades més fiables sobre la demografia de l'exili segueixen sent les de l'historiador Javier Rubio, el qual va escriure una de les obres fonamentals sobre el tema, "La emigración de la guerra civil de 1936-1939".¹⁵ Així, gràcies a ella és possible establir una correspondència entre els successius corrents de refugiats cap a França i el desenvolupament de la guerra a Espanya que, segons l'autor, es van traduir en cinc onades o fases migratòries importants durant el transcurs de la contesa. Els primers moviments des de l'inici de la Guerra Civil van començar a Guipúscoa amb 15.000 persones, on pocs dies després de la seva fugida, milers van tornar a la zona republicana per Catalunya, uns pocs van tornar a la mateixa Guipúscoa on havien quedat les seves famílies i uns cinc mil van restar a França com a refugiats de guerra. La segona fase en 1937 va ser l'evacuació de 160.000 persones del Nord, on la població civil va ser enviada als ports francesos i anglesos, mentre que els militars van ser reconduïts a la

¹³ AGUIRRE, P., *Exilio republicano en Francia (1939-1940). El caso de los refugiados españoles en Bases-Pyrénées. Una acogida bajo sospecha*" (Treball Final de Màster), Saragossa, Universidad de Zaragoza, 2012, p. 46.

¹⁴ LILLO, N., "La emigración española en Francia a lo largo del siglo XX: una historia que queda por profundizar", *Migraciones y Exilios*, Madrid, 2006, 7, p. 159-180.

¹⁵ RUBIO, J., *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*, Madrid, Librería Editorial, 1977.

zona republicana; la tercera va ser la de l'Alt Aragó el 1938, un èxode inicialment civil però que va acabar amb la retirada de més de 8.000 militars. La quarta fase marcaria el punt d'inflexió, sent denominada per molts historiadors la "Gran Onada" o "La Retirada" de 1939, i correspon al període de l'ocupació de Catalunya que va suposar la migració de més de 450.000 persones cap a França entre gener i febrer de 1939. La cinquena i última etapa és la que es va produir finalitzant la guerra i que va suposar la mobilització de 15.000 republicans des del litoral mediterrani cap a la colònia francesa d'Algèria. Tot això elevaria el nombre total d'exiliats a gairebé 750.000, ara bé, com és habitual hi ha certes discrepàncies al respecte, així Geneviève Dreyfus-Armand estima que s'hauria arribat a mig milió d'espanyols, més exactament uns 210.000 civils, uns 220.000 milicians i uns 10.000 ferits.¹⁶ No obstant això, és necessari recalcar que en produir-se aquesta emigració en diverses fases, Rubio no està afirmant que hi hagués tal nombre de refugiats al mateix temps a França, sinó que aquests van anar arribant en diverses onades i, a més, també va haver-hi moltes reemigracions, algunes cap altres llocs com Hispanoamèrica, però la majoria van retornar a Espanya per la promesa del govern franquista de que només serien represaliats els que tinguessin delictes de sang. D'aquesta manera, abans d'acabar l'any 1939 havien tornat entorn de 350.000 persones, fet que va provocar que a mitjans de 1940 romanguessin a França al voltant de 130.000 exiliats.

Després de l'exposició de les dades demogràfiques, és important també destacar el caràcter plural de l'exili republicà, descrit pels historiadors Alicia Alted i Benito Bermejo.¹⁷ Els factors més importants que caracteritzaven aquesta pluralitat eren causats per la procedència geogràfica diversa dels seus components, per l'extracció social a la qual pertanyien i que anava des de pagesos i obrers a dirigents de partits polítics i sindicals i, per últim, per la seva tendència ideològica, predominant la del bàndol republicà en la guerra: anarquistes, socialistes, comunistes, nacionalistes bascos i catalans i republicans d'esquerra, als quals caldria afegir una massa de persones sense una adscripció tan definida, però que rebutjaven clarament els valors dels vencedors de la guerra.

¹⁶ DREYFUS-ARMAND, G., "La presencia española en Francia: la profunda huella dejada por los republicanos", *Un siglo de inmigración española en Francia*, Vigo, Grupo de Comunicación Galicia en el Mundo, 2009, p. 37.

¹⁷ ALTED, A.; BERMEJO, B., *Exilios. Refugiados españoles en el mediodía de Francia. 2. Éxodo, acogida y campos: guía didáctica*, Alacant, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2017, p. 9-10.

Per altra banda, Rubén Mirón-González va estudiar, en la seva tesi doctoral, la condició social dels refugiats i, basant-se en els informes de 1936, va poder diferenciar dos grups: els “indigents”, format pels espanyols de classe treballadora, que alhora es podien dividir en civils i militars, sent el col·lectiu més vulnerable que va fer que depengués de manera directa de la solidaritat humana. I després els considerats “no indigents” formats per religiosos, sacerdots, alts funcionaris, polítics significatius, comerciants, professionals liberals, etc., als quals se'ls va facilitar salconduits i passaports per part de la Generalitat de Catalunya. Així, es podria dir que en tot moment va existir un exili de primera i de segona classe, de fet ciutats com París només van ser accessibles a polítics i industrials amb una reconeguda solvència.¹⁸

A més, no va ser un exili exclusivament masculí ni només d'adults, sinó que va tenir una presència molt important de dones i infants, dels quals existeix un buit documental propi de la desigualtat de gènere on tot el relatiu a la muller es fa molt més invisible. D'aquesta manca d'informació es fa ressò Mirón-González quan diu: “Desde los primeros informes departamentales sobre el estado sanitario de las refugiadas, poca documentación hay desde estos organismos que nos aclaren dónde, cómo y quiénes se hicieron cargo de esta población civil”.¹⁹ Les dones, juntament amb el grup de nens i ancians que anaven amb elles, van passar a un segon pla per a l'administració pública francesa, delegant aquestes funcions en organitzacions i comitès d'ajuda. Alicia Mira i Mónica Moreno ens parlen de les diferents professions de les refugiades, les quals eren mestresses de casa i, en menor proporció, treballadores de la indústria, educadores, sanitàries i integrants de l'elit cultural i política. Cal tenir en compte que moltes de les que configuraven aquesta elit o que exercien professions liberals van reemigrar a Mèxic, mentre que a França van quedar les de menor qualificació.²⁰

3.2. Polítiques d'acollida del govern francès

Les característiques de cada onada migratòria, definides per Rubio, van fer que el govern francès fos improvisant i actuant sobre la marxa en l'àmbit legislatiu i operatiu.

¹⁸ MIRÓN-GONZÁLEZ, R., *Asistencia y condiciones sociosanitarias.....*, op.cit., p. 50-1.

¹⁹ *Ibidem*, p. 176.

²⁰ MIRA, A.; MORENO, M., “Españolas exiliadas y emigrantes: encuentros y desencuentros en Francia”, *Les Cahiers de Framespa. Nouveaux champs de l'histoire sociale*, 5, 2010, p. 3.

Aquesta actuació ha estat molt criticada pels historiadors/es, arribant a considerar que la tradició humanitària del país “bressol” dels drets humans va quedar contradita per la seva gestió en l’asil als republicans. En aquest sentit, Alicia Alted posa en qüestió la política francesa pel que respecte als exiliats arribats a França, sobretot a partir de 1939, i crítica als historiadors francesos per haver abordat aquest aspecte en poques ocasions o, quan ho han fet, per haver tractat de minimitzar les seves conseqüències.²¹ Un exemple és el cas de Jean-Marc Delaunay el qual justifica la seva actuació a conseqüència de la crisi en tots els nivells que estava vivint el país gal i que per tant impedia ocupar-se dels refugiats espanyols: “¿Cómo ocuparse de la existencia y supervivencia de los demás, cuando la de uno mismo está seriamente amenazada?”²² Aquests van procurar justificar la postura del govern gal en un desig de descarregar-li de responsabilitat, insistint en el fet que es va veure desbordat per un èxode d’una magnitud impossible de preveure, sense entrar a valorar que ja havien estat avisats per l’ambaixador de França en Espanya. Aquest havia transmès, en diverses ocasions, la necessitat de prendre mesures davant els nombrosos civils i militars que es dirigien cap a les fronteres per demanar asil polític a França, primer quan s’estava produint la batalla en el Front Nord i després amb l’avanç dels nacionals per terres aragoneses. Per contra, José Miguel Santacreu Soler considera que no va haver-hi improvisació i en el seu article sobre les rutes seguides pels exiliats analitza l’acolliment de França i defensa la hipòtesi que el govern gal tenia ja una política precisa en l’hivern de 1939, havent legislat sobre aquest tema com a resultat d’un procés polític que analitzarem més endavant. De fet els camps van ser resultat de l’execució d’un decret llei de 12 de novembre de 1938 i, per tant, la distribució i ubicació dels refugiats en els camps va ser producte d’una organització de la qual els governants eren plenament conscients.²³

Per altra banda, Lola Harana deixa clar que la política d’acollida francesa no s’explica només per una qüestió de magnitud, urgència i imprevisió, sinó també i principalment a partir de la situació interna de França en aquells anys.²⁴ Però quines eren aquestes circumstàncies del govern francès? I les de la població gal·la? La historiografia francesa

²¹ ALTED, A., *La Voz de los Vencidos*, op.cit., p. 63-65.

²² DELAUNAY, J.M., “Orígenes históricos y determinantes de la actitud francesa hacia la España de 1936”, *Historia Contemporánea*, 10, 1994, p. 28.

²³ SANTACREU, J.M., “Las rutas del exilio por Cataluña en el invierno de 1939”, *Laberintos. Revista de estudios sobre los exilios culturales españoles*, València, 20, 2018, p. 109.

²⁴ HARANA, L., “Los barcos-hospital franceses: Los otros barcos del exilio”, dins: LOUGH, F.; BUFFERY, H.; MARCER, E.; SÁNCHEZ, A., (Coords.), *Geografías del exilio republicano español*, Birmingham, Centre for the Study of Hispanic Exile, 2012, p. 37.

i espanyola han respost aquestes preguntes mostrant clarament una divisió de la societat francesa i del seu govern davant l'arribada dels refugiats republicans. Ricardo Miralles caracteritza aquesta divisió a partir de juliol de 1936 com una intensa Guerra Civil ideològica entre francesos²⁵, mentre que Diego Gaspar explica com les conseqüències d'aquesta divisió es van traduir en una heterogeneïtat de formes d'acolliment que la població francesa va dispensar al col·lectiu espanyol exiliat, les quals oscil·laven entre una sèrie de postures que pretenien alleujar la misèria dels refugiats i aquelles que pretenien rebutjar-los.²⁶ Seguint amb aquestes controvèrsies existents en la població, Alted i Bermejo ens mostren la imatge que una bona part de la dreta havia adquirit de l'Espanya republicana, com a sinònim de desordre, revolució, assassinat, amb unes representacions en la premsa gràfica del soldat republicà com a element salvatge, assassí de capellans i nens.²⁷ Finalment Pablo Aguirre ens recorda la importància que tenia en aquell moment el context europeu i la política expansiva alemanya que explicava la sensació d'inseguretat ciutadana, el desequilibri econòmic i la possible ruptura de la neutralitat a França, veient a l'estranger, el comunista i el jueu com a culpables.²⁸

Així, les condicions amb les quals es van trobar els exiliats espanyols van ser molt dures, ja que la situació per la qual travessava el país gal en la dècada de 1930 era d'una profunda crisi econòmica, conseqüència del Crack del 29, amb protestes del moviment obrer i tensions amb l'Alemanya nazi. Abdón Mateos resumeix perfectament aquesta situació amb una França que en aquesta dècada va viure “un intento de golpe fascista en 1934; la victoria electoral del Frente Popular en marzo de 1936, que exaspera a la derecha; los bandazos de su política internacional y su relación de amor-odio con Gran Bretaña”²⁹. En termes similars es pronuncia Alicia Alted, apuntant que en aquell moment les actuacions del govern estaven mediatitzades per la doble pressió d'una classe obrera fortament reivindicativa i una dreta reaccionària dominada per grups feixistes i xenòfobs.³⁰

En un altre sentit, l'historiador Diego Gaspar, en el seu article sobre el pas dels camps

²⁵ MIRALLES, R., “La política exterior de la República española hacia Francia durante la Guerra Civil”, *Historia Contemporánea*, 10, 1993, p. 49-50.

²⁶ GASPAR, D., “Un exilio al combate...”, *art.cit.*, p. 4.

²⁷ ALTED, A.; BERMEJO, B., *Exilios...*, *op.cit.*, p. 12.

²⁸ AGUIRRE, P., *Exilio republicano...*, *op.cit.*, p. 48.

²⁹ MATEOS, A. (Ed.), *¡Ay de los vencidos! El exilio y los países de acogida*, Madrid, Editorial Eneida, 2009, p. 14.

³⁰ ALTED, A., *La Voz de los Vencidos...*, *op.cit.*, p. 43.

francesos als d'extermini nazi, destaca la importància de l'evolució que en tan sols tres anys va patir el govern francès, en un inici del Front Popular, en relació amb els refugiats republicans.³¹ Un govern que presidia l'any 1936 el socialista Léon Blum, el qual va acatar les imposicions del Foreign Office britànic i es posicionà en defensa de la “no intervenció”, un pacte que va dividir a l'opinió pública i va provocar desacords en les esquerres. Però tot i que no es va recolzar en armes a la República espanyola, amplis sectors de la societat francesa i grups polítics i sindicals de l'esquerra van realitzar diferents ajudes, en especial a la població civil. Segons Javier Rubio, en un inici, la política d'acollida del govern francès durant la guerra va ser correcta, doncs es fonamentava en tres principis bàsics, l'elecció voluntària de la zona de repatriació, la reducció al mínim del nombre de refugiats i l'allunyament dels departaments fronterers.³²

En la segona onada de refugiats que va arribar durant l'ofensiva franquista contra Biscaia, el govern va decidir regular una sèrie d'ajudes econòmiques especials per a acollir temporalment a tots els que es van quedar en territori francès, creant-se així centres d'acolliment per tota França. Però el seu manteniment va suposar un cost públic elevat i el perill de consolidar la permanència indefinida dels evacuats. Per aquest motiu el govern de Camille Chautemps, que va substituir el juny de 1937 a l'anterior de Blum, va decidir desmantellar la majoria dels centres d'acolliment a partir del setembre del mateix any per a obligar els refugiats a retornar a Espanya. A més, va pretendre convertir la frontera amb Espanya en una barrera infranquejable. El 27 de novembre de 1937 va autoritzar a residir a França solament als refugiats que tenien suficients recursos per a mantenir-se.

En aquest sentit Mercè Morales ens mostra com la legislació francesa sobre els estrangers va endurir-se d'una manera paral·lela al desenvolupament de la guerra d'Espanya primer, i al cada vegada més previsible conflicte europeu després.³³ En la mateixa línia, Francesc Vilanova dona importància a la situació legal dels refugiats en travessar la frontera, on les autoritats franceses es van negar a reconèixer la seva

³¹ GASPAR, D., “Palabras de un exilio particular: de las Compañías de Trabajadores Extranjeros a los campos nazis”, *Hispania Nova*, 14, 2016, p. 231-232.

³² RUBIO, J., “Política francesa de acogida. Los campos de internamiento”, dins CUESTA, J.; BERMEJO, B. (Coord), *Emigración y exilio. Españoles en Francia, 1936-1939*, Madrid, 1996, p. 91.

³³ MORALES, M., “L'Exili a Catalunya al segle XX”, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 20, 2009, p. 181.

condició de “refugiats polítics”, per tant se’ls va donar l’estatus “d’asilats temporals”, una categoria jurídica molt ambigua i insegura.³⁴

La progressió legislativa i normativa cap als refugiats es va radicalitzar amb l’arribada d’Édouard Daladier, el febrer de 1938, decantat cap a posicions més dretanes, el qual va implementar una sèrie de decrets relacionats amb la seguretat nacional, l’economia general del país i la protecció de l’ordre públic. El punt culminant d’aquesta política repressiva va ser el decret llei de 2 de maig de 1938, les lleis del 14 de maig 1938 i sobretot el decret llei de 12 novembre de 1938, anomenat també “loi des suspects” (llei de sospitosos) que permetia internar a tot individu susceptible d’atemptar contra la integritat nacional. Una llei que segons els historiadors va servir per a l’internament dels espanyols en el sud de França i va permetre la construcció dels centres corresponents, els quals van començar a funcionar des de gener de 1939.³⁵

3.3. Assistència als refugiats

Les condicions assistencials en què van ser rebuts els refugiats van dependre d’aquestes onades i de les respostes que en cada moment anava donant el govern francès. Però malgrat la importància del tema, el seu estudi no ha estat rellevant en la historiografia fins al segle XXI, quan gràcies a historiadors com Francisco Guerra³⁶, Denis Peschanski³⁷ o Vicente Parelló³⁸ hem pogut conèixer els diferents professionals sanitaris que van col·laborar, les condicions higienicosanitàries en els camps de concentració, les polítiques de salut pública del govern francès, a més dels espais destinats a l’assistència clínica, on destaca l’extensa bibliografia sobre la Maternitat d’Elna³⁹. Ara bé, el caràcter temporal de la majoria d’aquests establiments i la dificultat

³⁴ VILANOVA, F., *Exiliats, proscrits, deportats. El primer exili dels republicans espanyols: dels camps francesos al llindar de la desesperació*, Barcelona, Editorial Empúries, 2006, p. 27.

³⁵ LEGER, E., "Ejemplos de represión contra comunistas españoles y franceses en 1939 en el centro-oeste de Francia (departamento de La Haute-Vienne).", *HAOL*, 22, 2010, p. 78.

³⁶ GUERRA, F., *La Medicina en el exilio republicano*, Madrid, Universidad de Alcalá, 2003.

³⁷ PESCHANSKI, D., "Morbilité et mortalité dans la France des camps", dins: VON BUELTZINGSLOEWEN, I., (Dir.), "Morts d'inanition". *Famine et exclusions en France sous l'Occupation*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2005, p. 201-212.

³⁸ PARELLO, V., "La politique sanitaire du gouvernement français à l'égard des réfugiés espagnols de la guerre civile", *Bulletin Hispanique*, 1, 2014, p. 247-263.

³⁹ MONTELLÁ, A., *La maternitat d'Elna: Bressols dels exiliats*, Barcelona, Ara Llibres, 2005.; ALTED, A.; FERNÁNDEZ, D., (Eds.), *Tiempos de exilio y solidaridad: la maternidad suiza de Elna (1939-1944)*, Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 2014, entre d’altres obres.

de poder recaptar documentació ha sigut un dels factors que ha provocat el gran buit historiogràfic.

Actualment Rubén Mirón-González és un dels referents en aquesta tasca investigadora.⁴⁰ Tant la seva tesi doctoral com els seus articles ressegueixen l'assistència sanitària als refugiats espanyols, els quals fins a finals de 1936 van ser assimilats pels departaments perquè en aquell moment no requerien d'una assistència sanitària costosa, mentre que els ferits van ser atesos en hospitals, a iniciativa del govern basc en l'exili, per a després ser repatriats a Catalunya.

És evident que la solidaritat inicial va començar des de la població civil, els quals van arribar a oferir les seves pròpies cases, escoles, etc., sorgint el que segons el govern francès serien els denominats “al·lotjament per iniciativa privada”. Precisament aquesta població va ser la que es va mobilitzar amb donacions de diners, menjar i organització d'esdeveniments per tal de recaptar fons. Però amb la retirada dels republicans i la consegüent arribada massiva de refugiats, els francesos van començar a mostrar inquietud i hostilitat, actituds que es van veure reafirmades a causa de l'arribada de notícies sobre l'aparició d'epidèmies, un temor que sempre havia tingut el govern francès. Per aquest motiu es va reforçar el control de salut a les fronteres marítimes i terrestres, sobretot a través de campanyes de vacunació i mesures de quarantena per als vaixells que venien de l'estranger. Altrament, tot refugiat havia de mostrar un certificat mèdic que indiqués que havia estat vacunat contra la verola a Espanya, a més, si es detectava un malalt aquest havia de ser aïllat a l'hospital i en cas de dubte havia de ser vacunat i romandre sota vigilància mèdica.⁴¹ Però davant l'allau de persones ferides i malaltes que anaven arribant a la frontera francesa, el ministre de Salut Pública va prendre la decisió d'organitzar espais aïllats on atendre als ferits i als malalts més greus. Un exemple el trobem en els anomenats vaixells-hospitals, dels quals pràcticament no es tenia coneixement fins que la historiadora Lola Harana els va donar visibilitat en 2012⁴², continuant el seu llegat els investigadors Rubén Mirón juntament amb Alberto

⁴⁰ Mirón és infermer de carrera i investigador dedicat a la Història de la Ciència, concretament en l'estudi de la Repressió Franquista i l'Exili dels professionals sanitaris, així com l'assistència sanitària dels refugiats espanyols a França.

⁴¹ MIRÓN-GONZÁLEZ, R., *Asistencia y condiciones...*, *op.cit.*, p. 54-58.

⁴² HARANA, L., “Los barcos-hospital....”, *art.cit.*, p. 34-44.

González.⁴³ Es tractava de quatre transatlàntics, “l’Asni”, el “Maréchal-Lyautey”, el “Patria” i el “Providence”, de gran capacitat que solien portar viatgers al Marroc. Aquests es van equipar del material mèdic-quirúrgic bàsic a Marsella i del recuperat de les formacions sanitàries espanyoles, a més es va comprar nou material gràcies als 947.606 francs donats per la Creu Roja de diferents països. Ara bé, la desparasitació a les fronteres, en la qual tant va insistir el govern francès, no es va poder dur a terme de la forma desitjada i com a conseqüència van aparèixer nombrosos focus de tifus en camps de concentració i hospitals auxiliars, provocant la mort de centenars de refugiats.

Santacreu Soler és un altre dels autors que descriu les condicions dels refugiats que arribaven a la frontera en “La Retirada”, majoritàriament a peu, malgrat les dures condicions hivernals.⁴⁴ Aquests després de deixar els vehicles avariats en els marges de la carretera es trobaven en molts casos als gendarmes francesos que els obligaven a quedar-se en el territori de la zona espanyola de la frontera en cas de no tenir els papers necessaris. Però la magnitud de l’amuntegament i segurament les raons humanitàries i el testimoniatge donat per més de cent periodistes allí desplaçats des de diversos països van influir en el fet que el 28 de gener de 1939 el govern de Daladier obrís la frontera als civils i el 5 de febrer pels soldats desarmats. La majoria de dones, nens i ancians que van poder arribar van ser atesos pels serveis d’acollida i distribuïts fins albergs en diferents departaments de l’interior. Ara bé, és evident que el govern gal no es va preocupar prou de conèixer l’estat sociosanitari dels refugiats allotjats en els municipis. Les primeres notícies oficials respecte a aquest tema van començar a sorgir gràcies a diversos testimonis com el que ens ofereix Mirón sobre l’escriptor francès Louis Guilloux, el qual va veure com els refugiats eren instal·lats en fàbriques, dormint a terra i amb nens amb malalties com la sarna o el xarampió. De fet, fins a l’any 1939 no es va obtenir un diagnòstic detallat de què estava succeint en aquests centres civils, anomenats centres d’allotjament.⁴⁵ Així, França va veure que necessitava internacionalitzar la situació i que devia deixar entrar a les organitzacions d’ajuda en els centres on estaven els refugiats. Inicialment, aquests llocs d’acollida van oferir sostre i menjar des del primer moment, però la situació va canviar radicalment quan es va

⁴³ MIRÓN-GONZÁLEZ, R.; GONZÁLEZ-GARCÍA, A., “Asistencia sanitaria entre camarotes. Los barcos hospitales del exilio”, dins: *IV Encuentro Internacional de Jóvenes Investigadores en Historia Contemporánea*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 2017, p. 51-69.

⁴⁴ SANTACREU, J.M., “Las rutas del exilio...”, *art.cit.*, p. 99-113.

⁴⁵ El diagnòstic va venir de mans de treballadores socials, infermeres i metges de la *Commission d’Aide aux Enfants Espagnols Refugiés en France* (CAEERF), una organització de la qual ens ocuparem més endavant. MIRÓN-GONZÁLEZ, R., *Asistencia y condiciones...*, *op.cit.*, p. 68-70.

procedir a obrir la frontera als milicians creant-se aleshores els anomenats camps d'internament o concentració al voltant de diferents municipis francesos. A partir d'aquest moment els soldats van ser tractats com a presoners de guerra i no com a refugiats, de fet es van destinar 50.000 efectius policials i militars per a controlar-los. Segons Lola Harana, el denominat Pla Barrage, en funcionament del 26 de gener al 13 de febrer de 1939, va evidenciar que la preocupació més gran en aquests camps era la seguretat i no la qüestió humanitària que va ser secundària.⁴⁶

Molt s'ha escrit, en els últims anys, sobre aquestes estructures que el mateix Estat ja va anomenar “camps de concentració”, però abans de descriure l'organització i les condicions d'aquests centres d'internament, convé recordar una discussió sobre les variants empleades per referir-se a ells.

4. Camps d'internament francesos

4.1. Terminologia dels Camps

Des dels inicis de la Guerra Civil espanyola molts han estat els establiments que van ocupar els refugiats espanyols en territori francès. La majoria dels centres entre 1936 i 1937 van ser de caràcter provisional i d'iniciativa privada, però a partir de 1939 es van crear de nous que seran els que adquiriran un major pes per la historiografia contemporània. Sovint, tal com assenyala Claudia Nickel, s'ha criticat el fet de comparar el sistema de camps del nacionalsocialisme alemany i el sistema francès i s'ha assenyalat la necessitat d'una formulació precisa del terme “camp de concentració”.⁴⁷ Per aquest motiu, Rubén Mirón-González fa referència a les polèmiques que alguns historiadors tenen per aquest concepte en l'apartat “¿Campos de concentración o centros de alojamiento?” de la seva tesi doctoral, on manifesta que l'existència dels camps de concentració nazis ha fet que aquest mot tingui unes connotacions genocides. L'autor considera que la forma més senzilla de diferenciar-los serà la de comprovar amb quina finalitat es van idear, així mentre que els alemanys van ser part d'un sistema construït

⁴⁶ HARANA, L., “Los barcos-hospital....”, *art.cit.*, p. 38-39.

⁴⁷ NICKEL, C., *Los exiliados republicanos en los campos de internamiento franceses*, Sevilla, Renacimiento, Biblioteca del Exilio, Anejos, 35, 2019, p. 27.

per un règim de terror amb l'objectiu de poder controlar a les persones i destruir-les de forma sistemàtica, els camps francesos van ser un mitjà per a mantenir vigilada a una població que fugia cap a un lloc més segur i per fer un control epidemiològic i social d'aquests refugiats.⁴⁸ Tot i que és possible constatar certs paral·lelismes entre alguns camps francesos i els nacionalsocialistes durant la Segona Guerra Mundial, Nickel vol insistir que els que hi havia en el sud de França van tenir un funcionament completament diferent, fet que explicaria que en els camps gals fos possible desenvolupar una sèrie d'activitats socials i culturals.⁴⁹ Ara bé, avui dia encara existeixen estudis que aposten pel terme "camp de concentració", podent citar entre d'altres la tesi doctoral de Paula Simón centrada en l'àmbit literari i, més concretament, en les aportacions realitzades pels testimonis.⁵⁰

En un inici, l'any 1937, les autoritats franceses van utilitzar el terme "centre d'acolliment" ("accueil") pensat per a allotjar a grup de civils, principalment dones, nens i ancians, els quals es situarien prop de la frontera muntanyenca i marítima. En 1938 es va començar a utilitzar el terme "centres d'allotjament" ("hébergement") pels espais destinats a la població civil situats a l'interior de França. Respecte a la població militar, el prototip va ser el del "camps de circumstància", creats el mateix any i predecessors dels denominats "camps de concentració". Aquest darrer concepte seria, segons Rubén Mirón i Pablo Aguirre, d'ús freqüent l'any 1939 pels mateixos coetanis, les autoritats i la premsa franceses, fins que va deixar de ser políticament correcte una vegada conegudes les atrocitats dels camps nazis.⁵¹

Però aquest terme no ha estat l'únic emprat en el període estudiat sinó que han coexistit diversos com el de "camp de refugiats". Una expressió que, tot i aparèixer amb certa freqüència en la bibliografia especialitzada, per a Paula Simón al·ludeix a un estatus que no correspon fidelment a la realitat dels republicans en els camps, ja que no seria fins al 1945 quan el govern francès va posar en vigor, pels espanyols, els beneficis de la condició de refugiats que havia estat adoptat per la Societat de les Nacions en 1922 i 1933.⁵² A més Gemma Caballer afegeix que el concepte de "camp de refugiats" té unes

⁴⁸ MIRÓN-GONZÁLEZ, R., *Asistencia y condiciones...*, *op.cit.*, p. 169-172.

⁴⁹ NICKEL, C., *Los exiliados republicanos...*, *op.cit.*, p. 28-29.

⁵⁰ SIMÓN, P., *Por los caminos de la palabra. Exilio republicano español y campos de concentración franceses: Una historia del testimonio*, (Tesi Doctoral), Universitat Autònoma de Barcelona, 2011, p. 66-70.

⁵¹ Per saber-ne més del terme camp de concentració: AGUIRRE, P., *Exilio republicano...*, *op.cit.*, p. 31-5.

⁵² SIMÓN, P., *Por los caminos de la palabra...*, *op.cit.*, p. 70.

connotacions que en la majoria dels situats al sud de França no es van complir, ja que en principi devien garantir unes mínimes condicions higièniques i sanitàries, devien tenir accés als aliments, escoles, àrees de recreació, etc. Per contra, sí que va existir una característica bàsica que sovint s'atribueix als camps de concentració i és que hi van ser confinades persones per motius de seguretat militar o política.⁵³

Així, després d'haver exposat els diferents raonaments i seguint la tesi de Rubén Mirón-Gonzalez utilitzarem simultàniament els termes “camps de concentració” o “d'internament” on es va rebre majoritàriament població militar, i “centres d'allotjament”, on va ser rebuda la població civil.

4.2. Àrees de recerca dels camps d'internament

En l'àmbit de recerca respecte als camps d'internament francesos s'han establert diferents àrees d'investigació. Si en un inici, pels historiadors i periodistes franquistes, la figura deplorable del refugiat republicà que es trobava dins dels camps va ser invisible i absolutament insignificant com a subjecte de la història, amb el final del règim això va anar canviant i es van començar a fer obres amb una aproximació històrica general dels camps francesos, tenint en compte el seu origen i desenvolupament, les seves funcions i els grups d'internats.⁵⁴ Algunes de les publicacions més destacades són l'obra de Marie Claude Rafaneau-Boj⁵⁵ o els assajos detallats i amb abundants materials de Geneviève Dreyfus-Armand, historiadora que ha tractat àmpliament el tema i ha donat un impuls definitiu als estudis de l'exili escrivint “L'exil des republicains espagnols en France: De la guerre civile à la mort de Franco”⁵⁶ i també, juntament amb Émile Temime, “Les camps sur la plage, un exil espagnol”⁵⁷ on realitzen un gran treball sobre els camps d'internament ubicats al llarg de les platges franceses, les condicions en què es trobaven i la manera en què es van organitzar els

⁵³ CABALLER, G., *Aidez les réfugiés: Josep Maria Trias i Peitx, un home d'acció entre catòlics i quàquers*, Maçanet de la Selva, Editorial Gregal, 2020, p. 27-28.

⁵⁴ CATE-ARRIES, F., “Los campos de concentración en Francia, entre las ruinas de la historia y la reconstrucción de la memoria democrática.”, dins: BALIBREA, M.P.(Coord.) *Líneas de fuga. Hacia otra historiografía cultural del exilio republicano español*, Madrid, Siglo XXI de España Editores, 2017.

⁵⁵ RAFANEAU-BOJ, M.C., *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*, Barcelona, Omega, 1995.

⁵⁶ DREYFUS-ARMAND, G., *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile a la mort de Franco*, París, Albin Michel, 1999.

⁵⁷ DREYFUS-ARMAND, G.; TEMIME, E., *Les Camps sur la plage, un exil espagnol*, Paris, Autrement, 1995.

mateixos refugiats espanyols. En el seu article “La Retirada: le grand exode des républicains espagnols”, Dreyfus-Armand ens parla de l’evolució que van viure aquests camps, en un inici molt precaris, establerts als Pirineus Orientals amb la funció de controlar i retenir a les persones que més temien les autoritats franceses, els milicians.⁵⁸ El primer camp que va sorgir va ser el d’Argelers, l’1 de febrer de 1939, amb una capacitat per a 150.000 homes. El seu ràpid col·lapse va fer que s’obrís, el 4 de febrer, un altre en Sant Cebrià, a escassos quilòmetres al nord. Dos dies més tard es va posar en marxa un tercer camp, a la platja del Barcarès, 15 quilòmetres al nord de Sant Cebrià.

Però la història de l’internament espanyol va entrar en una nova fase amb l’obertura de camps més lluny de la frontera, tal com mostra l’historiador francès Denis Peschanski en la seva tesi doctoral.⁵⁹ Així, el general Ménard, responsable de tot el sistema, va iniciar una política d’obertura organitzant una xarxa de sis camps especialitzats: Bram que havia de donar la benvinguda als treballadors especialitzats d’edat avançada, Agde i Ribesaltes on majoritàriament va haver-hi refugiats catalans, Sètfont i Vernet que van acollir als que havien de ser “reclassificats en l’economia francesa”, i Gurs on es trobaven principalment bascos. Se suposava que cadascun d’aquests camps podia albergar de 15 a 18.000 persones, la qual cosa va alleujar els del Rosselló, on les condicions d’higiene havien començat a preocupar a les autoritats.

La copiosa bibliografia que aborda els diferents camps en el seu conjunt, es veu complementada amb els nombrosos estudis focalitzats únicament en un d’ells, com ara l’obra de capçalera de Felip Solé i Grégory Tuban, “Camp d’Argelers 1939-1942”.⁶⁰ Un camp que va arribar a acollir fins a 170.000 persones i que ha estat detallat perfectament també per Dreyfus-Armand que ens descriu les condicions de vida dels refugiats que es van trobar “un vaste terrain en bordure de mer, délimité par des barbelés, mais il n’y avait, dans un premier temps, ni baraquement, ni eau, ni moyens d’hygiène élémentaire”, havent de construir ells mateixos el camp.⁶¹ Els únics edificis de maó eren les cases de platja pròximes destinades a l’allotjament dels oficials, mentre que els refugiats havien d’excavar clots en la sorra i cobrir-los amb mantes per protegir-

⁵⁸ DREYFUS-ARMAND, G., “La Retirada: le grand exode des républicains espagnols”, *ProAsile*, 9, 2003, p. 1-5.

⁵⁹ PESCHANSKI, D., *Les camps français d’internement (1938-1946)* (Tesi Doctoral), París, Université Panthéon-Sorbonne, 2000, p. 46-58.

⁶⁰ SOLÉ, F.; TUBAN, G., *Camp d’Argelers (1939-1942)*, Valls, Cossetània Edicions, 2011.

⁶¹ Era un extens terreny al costat del mar, vorejat per filferro, però en un primer moment no hi havia barracons, aigua ni higiene bàsica. DREYFUS-ARMAND, G., “La Retirada: le grand exode..., *art.cit.*, p. 3.

se de la millor manera possible del fred, de la humitat del mar i de l'arena que aixecava el vent. Tampoc hi havia electricitat ni fusta per a escalfar-se i, d'altra banda, hi havia una quantitat de persones molt per sobre de la seva capacitat, de fet algunes d'elles irònicament el van anomenar "Hotel de las Mil y Una Noches" o "Gran Hotel de Catalunya".⁶²

En menor volum també trobem obres sobre els camps de Sant Cebrià i Barcarès, com la de Mínguez Anaya "Los campos de Argelés, St. Cyprien y Barcarés, 1939-1942", els quals es van construir davant la incapacitat d'Argelers de poder albergar tal volum de refugiats.⁶³ El primer va ser el de Sant Cebrià, situat a pocs quilòmetres de distància i de característiques semblants a l'anterior, ubicat en una platja desproveïda de qualsevol infraestructura o sostre on poder recollir-se. Després trobem el de Barcarès, més ben condicionat i reservat pels refugiats en espera de repatriació, que igual que la resta dels camps va ser construït pels mateixos milicians espanyols. Però malgrat que inicialment la majoria van estar pensats per a excombatents, en aquests es van allotjar també a dones i infants en unes condicions penoses i lamentables, com queda constatat en el registre d'entrada d'Argelers.

Així, com hem vist abans, amb el nomenament del general Ménard es va voler assegurar la vigilància militar dels camps d'internament de milicians espanyols, construït de nous que havien de seguir un model semblant als dels campaments militars. El primer d'aquests camps "tipus" es va fer en Bram que, tot i tenir una escassa bibliografia, torna a ser Mínguez Anaya el que el descriu en el seu llibre "El Campo de Bram"⁶⁴. Aquesta informació es pot complementar amb les imatges i documentació del fotoperiodista Agustí Centelles, el qual mentre va estar internat en aquest camp va realitzar a prop de 600 fotografies.⁶⁵ Un altre obra, en aquest cas centrada en els exiliats intel·lectuals al camp de Bram, és la de Lidia Bocanegra⁶⁶, on ens parla dels artistes i escriptors que en 1939 van editar un setmanari manuscrit. Aquest camp es va construir en menys de tres setmanes per a descongestionar els d'Argelers i Sant Cebrià, amb una capacitat per a

⁶² RAFANEAU-BOJ, M.C., *Los campos de concentración....., op.cit.*, p. 130.

⁶³ MÍNGUEZ, A.B., *Los campos de Argelés, St. Cyprien y Barcares.1939-1942*, Madrid, Edición Memoria Viva, 2012.

⁶⁴ MÍNGUEZ, A.B., *Campo de Bram*, Monografías del Exilio Español, Ed. Asociación para el Estudio de la Deportación y el Exilio Español, 2009.

⁶⁵ CENTELLES, A., *Diario de un fotógrafo. Bram, 1939*, Barcelona, Ed. Península, 2009.

⁶⁶ BOCANEGRA, L., "El semanario Exilio y los intelectuales del campo de Bram, 1939", *Laberintos: revista de estudios sobre los exilios culturales españoles*, 17, 2015, p. 6-27.

15.000 interns, com indica en el seu text la investigadora Teresa Ferré.⁶⁷ En un primer moment, va estar reservat per als expatriats de més edat, mantenint-se en actiu fins a gener de 1941. Malgrat ser considerat com a model d'organització i d'infraestructures, les deplorables condicions de vida dels interns van continuar, fonamentalment per la falta d'alimentació i d'higiene. No obstant això, disposava d'electricitat, aigua potable, drenatge per a aigües brutes, servei de correus, hospital i cementiri.

Altrament, per a donar resposta a les necessitats que anaven sorgint, van aparèixer d'altres com el camp de Sètfonts, del que José Antonio Vidal Castaño⁶⁸ i Geneviève Dreyfus-Armand⁶⁹ ens descobreixen les condicions de vida i mort en l'anomenat camp de Judes, concebut inicialment com a centre de formació per especialistes destinats a treballar en la indústria i que, juntament amb el de Vernet, va ser també una de les destinacions d'un nombre important d'exiliats. D'aquest últim, tot i l'escassa informació, podem saber que va ser creat en 1918 durant la Primera Guerra Mundial amb la finalitat d'internar a presoners austríacs i, malgrat estar en desús, l'èxode massiu de milers de republicans obligà a la seva reobertura per confinar, en un principi, els més de 10.000 combatents espanyols de la 26è Divisió (antiga columna Durruti), tal com ens indica la historiadora Maëlle Maugendre⁷⁰. Un camp que estava destinat a ser disciplinari, amb un règim sever, amb càstigs i cel·les repressives que amb l'inici de la Segona Guerra Mundial seria també ocupat per comunistes estrangers, ciutadans alemanys o austríacs i exvoluntaris de les Brigades Internacionals.

Altres espais destinats al càstig varen ser El Fort de Collioure, un gran desconegut en l'estudi de l'exili francès, utilitzat com a presó amb un règim extremadament sever per als espanyols considerats perillosos.⁷¹ De fet, l'escàndol dels maltractaments infligits als presoners, denunciats per l'esquerra, va ser tal que el camp va haver de ser tancat el

⁶⁷ FERRÉ, T., "El campo de Bram en la representación visual del exilio de 1939", dins: BARRIO, Á.; DE HOYOS, J.; SAAVEDRA, R., *Nuevos horizontes del pasado: culturas, políticas, identidades y formas de representación*, Cantabria, 2011, p. 1-32.

⁶⁸ VIDAL, J.A., *Exiliados republicanos en Septfonds (1939)*, Madrid, Catarata, 2013.

⁶⁹ DREYFUS-ARMAND, G., *Septfonds, 1939-1944. Dans l'archipel des camps français*, Perpinyà, Le Revenant éditeur, 2019.

⁷⁰ MAUGENDRE, M., *De l'exode à l'exil. L'internement des républicains espagnols au camp du Vernet d'Ariège. de février à septembre 1939*, París, Sudel/UNSA éducation, 2008.

⁷¹ GONZÁLEZ, D., "Les rutes de l'exili del MUME: una dècada connectant espais de memòria a la Catalunya transfronterera", *Ebre 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, 8, 2018, p. 293-295.

juliol de 1939. Pel que fa a les dones que “devien ser vigilades” van ser enviades al campament de Rieucros, primer camp d'internament per a dones a França.⁷²

Finalment trobem el d'Agde⁷³ anomenat també el “camp dels catalans” format per militants comunistes del PSUC i refugiats pròxims a la Generalitat de Catalunya, dos grups que van estar segregats per les desavinences polítiques; el camp de Gurs⁷⁴ o “camp dels Vascos” format per brigadistes internacionals, refugiats bascos i membres de l'aviació republicana i el camp de Ribesaltes, que originàriament va ser un camp destinat a les tropes franceses d'ultramar, però l'any 1939 part del seu espai va haver de ser habilitat per rebre els republicans espanyols, amb dones i nens traslladats des del camp d'Argelers. Més tard, durant la Segona Guerra Mundial, el règim de Vichy el va utilitzar com a camp de trànsit per a jueus i gitanos i a la fi d'aquest conflicte esdevingué camp de presoners de guerra alemanys.⁷⁵

Per tant, la desorganització generalitzada que existia en tots els nivells vitals dels camps, contrasta amb el perfecte dispositiu de vigilància que hi havia en molts d'ells i que en l'obra de Rafaneau-Boj es descriu minuciosament. Així, aquesta detalla que a l'interior hi havia set escamots dels guàrdies republicans mòbils (G.R.M.), darrere dels filats es trobaven dues companyies de tiradors senegalesos amb baionetes en el canyó i metralladores en bateries i, en els voltants del camp, es situaven patrulles de *spahis* a cavall amb la missió de capturar als fugitius o evitar que s'apropessin al camp persones alienes.⁷⁶

Un altre vessant important en l'estudi dels camps d'internament ha estat l'àmbit literari i, més concretament, les obres escrites pels mateixos refugiats o que contenen les seves experiències. Reyes Mate ens recorda que la recuperació d'una història tan radicalment desvalorada no és fàcil, i exigeix la intervenció dels testimonis⁷⁷. Les declaracions de les persones que van viure aquest internament suposen una de les úniques fonts

⁷² GILZMER, M., *Camps de femmes, chroniques d'internées, Rieucros et Brens, 1939-1944*, París, La Découverte, 2000.

⁷³ MÍNGUEZ, A.B., *Campo de Agde*, Monografías del Exilio Español, 7, Ed. Asociación para el Estudio de la Deportación y el Exilio Español, 2006.

⁷⁴ CHUECA, J., *Gurs. El camp vasco*, Tafalla, Editorial Txalaparta, 2007.

⁷⁵ MÍNGUEZ, A.B., *Campo de Rivesaltes*, Monografías del Exilio Español, 6, Ed. Asociación para el Estudio de la Deportación y el Exilio Español, 2008.

⁷⁶ RAFANEAU-BOJ, M.C., *Los campos de concentración....., op.cit.*, p. 132.

⁷⁷ MATE, M.R., *Medianoche en la historia. Comentarios a las tesis de Walter Benjamin “Sobre el concepto de historia”*, Editorial Trotta, Madrid, 2006, p. 22.

d'informació necessàries per a poder comprendre el que van suposar els recintes concentracionaris. Així s'han publicat llibres que recullen testimonis orals com el de Josep Rubió⁷⁸, Pietat Roig⁷⁹ o els de Remei Oliva sobre Sant Cebrià, la Maternitat d'Elna i Argelers⁸⁰. També Francie Cate-Arrie⁸¹ i Paula Simón⁸² hi dediquen obres completes, tot i que la monografia capdavantera per excel·lència és la de Claudia Nickel, clara referent en l'estudi dels camps d'internament francesos.⁸³ Aquesta doctora en Filologia Romànica per la Universitat de Potsdam es va iniciar en aquesta àrea gràcies a una tesi sobre la literatura dels republicans espanyols en els camps d'internament francesos, i va prosseguir amb el seu estudi dedicat al testimoniatge, la representació i el tractament de l'exili i de la violència en les literatures espanyola i francesa.

Així mateix, es troben articles i obres sobre les dones en els camps d'internament, en especial sobre la trajectòria d'algunes escriptores, artistes o polítiques espanyoles en l'exili i, amb molta menys freqüència, recerques centrades en les dones "anònimes" que van haver de travessar la frontera. Precisament, Fernández Albéndiz i Álvarez Rey, en el seu article dedicat a l'exili de dones i polítics d'Andalusia⁸⁴, fan una anàlisi comparatiu entre el primer contingent de dones espanyoles exiliades el 1936 i les que van arribar al 1939. Les primeres normalment eren dones d'un cert nivell econòmic i sense distinció ideològica que solien viatjar en família, amb els seus fills i que buscaven en el país veí escapar dels perills de la guerra. Per contra, les que van travessar la frontera al 39 eren de totes les edats i condicions socials, republicanes per convicció o parentiu i el seu temor ja no eren les bombes sinó caure en mans dels vencedors. Un altre estudi sobre aquest tema és el de Paula Simón que escriu sobre la importància del paper exercit per les dones en la supervivència familiar durant l'exili i més concretament durant l'estada en els camps de concentració francesos.⁸⁵ La historiadora Alba

⁷⁸ RUBIÓ, J., *Camp Definitiu. Diari d'un exiliat al Barcarés*, Valls, Cossetània Edicions, 2010.

⁷⁹ ROIG, P., *El manuscrit d'Argelès-sur-Mer*, Tarragona, Silva, 2013.

⁸⁰ OLIVA, R., *Exode: de l'Espagne franquiste aux camps français, 1939-1940*, París, L'Harmattan, 2010.

⁸¹ CATE-ARRIES, F., *Culturas del exilio español entre las alambradas. Literatura y memoria de los campos de concentración en Francia, 1939-1945*, Barcelona, Anthropos, 2012.

⁸² SIMÓN, P., *La escritura de las alambradas. Exilio y memoria en los testimonios españoles sobre los campos de concentración franceses*, Vigo, Academia del Hispánico, 2012.

⁸³ NICKEL, C., *Los exiliados republicanos...*, *op.cit.*, p. 411.

⁸⁴ FERNÁNDEZ, M.C.; ÁLVAREZ REY, L., "Mujeres y políticos en el destierro. Una aportación sobre Andalucía y el exilio republicano de 1939", dins: MARTÍNEZ LÓPEZ, F. (coord.), *Los andaluces en el exilio del 39*, Sevilla, Centro de Estudios Andaluces, 2014.

⁸⁵ SIMÓN, P., *Por los caminos de la palabra...*, *op.cit.*, p. 452.

Martínez⁸⁶, en canvi, ens mostra el “otro exilio” acostant-se a la complexitat de les vivències quotidianes femenines a partir de les memòries d'una dona exiliada i des d'una perspectiva de gènere. Des d'aquest vessant també, la historiadora francesa Maëlle Maugendre, especialista en l'estudi de les dones exiliades a l'Estat francès entre 1939 i 1942, ens vol mostrar com les autoritats franceses no van realitzar la mateixa gestió pels refugiats que per les refugiades, enviant als homes als camps d'internament, fins i tot els que no havien combatut, i a les dones, nens, ferits i ancians als centres d'allotjament.

També s'han arribat a fer estudis psicològics que mostren la duresa de les condicions de vida i els efectes de l'internament, com el de la psicòloga Anna Miñarro que en el seu treball explica, entre altres coses, el terror que provocava als republicans espanyols l'actitud de les tropes que custodiaven els camps, ja que a més de la guàrdia mòbil també hi havia un batalló de senegalesos i *spahis* marroquins, els quals recordaven massa als regulars del Marroc que lluitaven al costat de Franco. Per tant, segons l'autora “aparece el miedo, el temor, la inseguridad, que implica la conciencia de indefensión biológica y de desamparo social en esta situación amenazadora.”⁸⁷ Que els refugiats van haver de patir els seus maltractaments i la seva crueltat va quedar demostrat per les denúncies realitzades pels mateixos francesos. En aquest sentit Alba Martínez⁸⁸ fa referència a un tema bastat tabú per la historiografia com són els abusos sexuals i les violacions que van ser víctimes algunes refugiades. Un altre aspecte amb conseqüències psicològiques importants va ser la disgregació familiar que, segons la versió oficial, es va portar a terme en un intent d'evitar la promiscuïtat. Sota aquestes directrius, estudiades per Antares Ruíz del Árbol, la guarda senegalesa separava a homes i dones, civils i militars que, a la seva precària situació, van haver de sumar la incertesa de no saber on serien enviats.⁸⁹

⁸⁶ MARTÍNEZ, A., “El otro exilio: memorias y vida cotidiana de las mujeres en el destierro republicano en Francia”, *Kamchatka. Revista de análisis cultural*, 8, 2016, p. 61-91.

⁸⁷ MIÑARRO, A., “Campo de Argelers: el rastro (rostro) de la violencia”, *Norte de Salud mental*, Vol. X, 43, 2012, p. 19.

⁸⁸ MARTÍNEZ, A., “El otro exilio: memorias y vida....”, *art.cit.*, p. 69.

⁸⁹ RUIZ DEL ÁRBOL, A., “Voces entre alambradas: los primeros pasos del exilio español en Francia. Una historia que aún se está escribiendo”. *Millars: espai i història*, 33, 2010, p. 112.

4.3. Condicions dels centres d'allotjament i camps d'internament

Però quines eren les condicions d'aquests camps i quines ajudes van rebre? Evidentment no tots els refugiats i refugiades van viure en les mateixes condicions ni tampoc tots van anar a parar als anomenats camps d'internament. La gran majoria de població civil va ser enviada als centres d'allotjament⁹⁰, uns espais molt poc estudiats per la historiografia, segurament per la manca d'informació oficial i també per la gran diversitat d'espais, ja que podien ser teatres, mercats, antics convents, magatzems, pavellons esportius, escoles o hotels requisats pels ajuntaments o prestats per la població local. Chaussec Damien considera que encara que pogués haver-hi unes insuficiències en comoditat i en l'àmbit sanitari, de manera general, les condicions de vida i l'acollida reservada per als civils van ser correctes. Així, les dones principalment es dedicaven a treballs domèstics, com la neteja de locals o costura i els nens, en certs casos, van poder freqüentar l'escola municipal i inclús en algun moment es van organitzar cursos de francès.⁹¹ Ara bé, això no sempre va ser igual i moltes de les refugiades que van viure en aquests centres d'allotjament van tenir unes condicions semblants als camps d'internament francesos, residint en granges, estables, molins, fàbriques, garatges, coves, vells castells i fins i tot en presons que, segons Mirón, van ser un dels llocs més denunciats tant pels informes de la CAEERF com pels metges locals.⁹² Cal destacar també la visió estigmatitzada de refugiada com a dona d'un comunista, factor que va fer que no fossin molt ben rebudes per cures o monges en alguns municipis. A més, el desconeixement de la llengua francesa i la dificultat per a accedir a un treball remunerat van ser barreres importants per a aconseguir una sociabilitat plena.

Però en general és important diferenciar els centres d'allotjament de l'àmbit urbà, caracteritzats per l'amuntegament, la insalubritat i el tracte deshumanitzant, dels de l'àmbit rural, on majoritàriament els refugiats van ser més ben rebuts, vivint en millors condicions i, fins i tot, en alguns casos allotjant-se en cases i apartaments dels veïns del poble.

⁹⁰ Al maig de 1939, la CAEERF va comptabilitzar 1.557 centres d'allotjament a França. MIRÓN-GONZÁLEZ, R., *Asistencia y condiciones...*, op.cit., p. 180.

⁹¹ DAMIEN, C., *Españoles durante la Segunda Guerra Mundial en Francia*, (Treball Final de Màster), Universidad de Cantabria, 2013.

⁹² MIRÓN-GONZÁLEZ, R., *Asistencia y condiciones...*, op.cit., p. 181

Un altre factor a destacar és el sociosanitari perquè, malgrat l'estimable resposta humanitària de la població francesa, els refugiats van haver d'enfrontar-se des del primer moment a dificultats d'insalubritat. Així, la falta d'higiene va fer que les malalties cutànies derivessin en infeccions, amb l'agreujant que en els grans centres d'allotjament les infermeries van ser pràcticament inexistentes i, a més, estaven mancades de material. Però afortunadament entre els refugiats hi havia metges o infermeres que van poder col·laborar amb els professionals sanitaris locals. Davant aquestes adversitats, les organitzacions d'ajuda humanitàries van aconseguir, durant els primers mesos de l'exili, pal·liar les condicions de vida en aquests centres d'allotjament. Una de les iniciatives que es durien a terme van ser els anomenats racons blancs, un clar exemple de pla de salut en contextos bèl·lics, els quals eren uns espais creats dins dels centres d'allotjament per a assegurar l'alimentació mínima de la població infantil.⁹³

Pel que fa als milicians i els soldats, les seves condicions de vida van ser radicalment diferents. Nombrosos autors, com Rafaneau-Boj i Nickel, ens descriuen la gran precarietat en la construcció dels camps, amb una manca d'allotjaments i d'instal·lacions sanitàries i amb pous d'aigua generalment contaminats. Així, en el camp d'Argelers, un dels primers centres d'acollida pels ferits greus, els malalts eren distribuïts en cinc grans tendes reservades al servei sanitari, format per un metge i dues infermeres, que no contenien ni tan sols el mínim necessari per rebre als malalts. Aquesta manca d'higiene i d'aliments van provocar l'aparició de malalties freqüentment epidèmiques que, per falta de cures, van evolucionar molt ràpidament, així el tifus, la tuberculosi i la caquèxia, entre d'altres, van estar presents en els camps. Les organitzacions no governamentals, com la Creu Roja, tot i la seva ajuda no van poder subministrar recursos suficients per a tantíssima gent. A més, el traumatisme psicològic vinculat a aquestes condicions de tancament va provocar nombrosos casos de malalties mentals de les quals a penes tenim referències documentals, però que degué causar estralls entre els interns.⁹⁴

Les morts a conseqüència de totes aquestes gestions encara avui dia no tenen resposta documental, ja que després de la "Retirada" el recompte de morts va ser inexistent. Es calcula, segons mostra Nickel⁹⁵, que en els sis primers mesos d'existència dels camps

⁹³ MIRÓN-GONZÁLEZ, R., *Asistencia y condiciones...*, *op.cit.*, p. 193-195.

⁹⁴ RAFANEAU-BOJ, M.C., *Los campos de concentración.....*, *op.cit.*, p. 131-135.

⁹⁵ NICKEL, C., *Los exiliados republicanos.....*, *op.cit.*, p. 56.

van morir en ells fins a 15.000 persones, tot i que, tal com apunta Dreyfus-Armand, aquesta xifra podria ser excessiva; per exemple en Sant Cebrià moriren cada dia entre 25 i 30 persones⁹⁶ i les causes, segons Denis Peschanski, van ser tres: “la improvisación, el cambio de tutela de los campos a finales de 1940 y los periodos de restricciones de recursos dentro de los mismos.”⁹⁷

Una vegada vistes les polítiques d'acollida i les condicions de rebuda cal recordar que en aquell moment, en l'àmbit del dret internacional, no existien uns protocols d'actuació envers els refugiats, fet que encara feia més necessària l'actuació d'aquests organismes no estatals.⁹⁸ Així, la visibilitat de les condicions en què van viure durant els primers mesos de l'èxode de 1939 va provocar l'arribada de les comissions d'ajuda internacional als camps d'internament i als centres d'allotjament francesos, gràcies a les quals els ciutadans de diversos països, més que els seus governs, es van interessar per la situació en què es trobaven els republicans espanyols.

5. Organismes d'ajuda humanitària

5.1 Classificació

L'ajuda humanitària proporcionada als refugiats de la Guerra Civil en els camps del sud de França és una història de l'exili poc coneguda, en la qual sempre ha predominat l'estudi de dos temes concrets, les organitzacions nacionals (JARE, SERE) i els infants de l'exili, tal com podem veure en els dos estats de la qüestió realitzats per Hoyos i per Gaitx i Font, però van existir molts més organismes que van ser transcendents per la supervivència dels refugiats.⁹⁹

Així, en aquest apartat ens proposem analitzar a través de la historiografia l'actuació de moviments solidaris que van sorgir per a millorar les condicions de vida i que van desplegar innombrables activitats de socors, enmig i després del conflicte bèl·lic, per

⁹⁶ DREYFUS-ARMAND, G., *L'exil des républicains espagnols.....*, op.cit., p. 65-66.

⁹⁷ PESCHANSKI, D., “Morbidity et mortalité.....”, art.cit., p. 201-212.

⁹⁸ Els protocols arribaran amb els convenis de Ginebra de 1949. Aquests representaven “el conjunt de normes jurídiques que regulen les formes en què es poden portar a terme els conflictes armats i que intenten limitar els efectes d'aquests”. CABALLER, G., *Aidez les réfugiés.....*, op.cit., p. 40-41.

⁹⁹ DE HOYOS, J., “Los estudios del exilio republicano.....”, art.cit., p. 285-312; FONT, J.; GAITX, J., “L'exili de 1939. Un estat de la qüestió...”, art.cit., p. 231-280.

ajudar aquells refugiats i refugiades que van ser abocats a la pobresa, la malaltia i la mort a conseqüència de la guerra. Tant en els camps d'internament com en els centres d'allotjament, gràcies a l'ajuda d'organismes com la Creu Roja, agrupacions de quàquers, i associacions de solidaritat franceses es van poder aconseguir aliments, notícies dels seus familiars i material sanitari, a més es van condicionar maternitats i infermeries, rehabilitar hospitals i hospicis, o construir barracons-infermeries dins dels camps de concentració. Algunes vegades, aquests grups van actuar en el si d'associacions humanitàries i, unes altres, en petits nuclis d'ajuda organitzada, dels quals és difícil trobar informació, amb la col·laboració d'actors polítics, sindicals, culturals i socials que també van haver de marxar a l'exili i que volien aportar el seu granet de sorra, com va ser el cas de Neruda.

Sébastien Farré, director executiu de la *Maison de l'histoire* en la Universitat de Ginebra i gran especialista en la història humanitària, l'Espanya contemporània i la immigració a Suïssa, divideix en dos grans grups els principals organismes d'ajuda internacional. En primer lloc trobem els grups caracteritzats per la seva implicació en l'ajuda a la República, els quals tenien com a objectiu acabar amb el feixisme que amenaçava a Europa.¹⁰⁰ D'aquests moviments es van crear organismes com el Fons Internacional de Solidaritat o el Socors Roig Internacional.¹⁰¹ També una part dels francesos es van mobilitzar a favor dels exiliats proveint-los d'una ajuda material o financera, obra dels comitès locals vinculats a diferents ideologies polítiques d'esquerra i, fins i tot, va haver-hi agrupacions dedicades a conjunts d'internats molt concrets, tals com el comitè de Perpinyà, pels militants interns del Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), o bé els grups anarquistes, reunits en la Solidaritat Internacional Antifeixista (SIA) o el Partit Comunista Francès (PCF).

Ara bé, el govern espanyol també va organitzar aquesta ajuda a través de dos organismes oficials, com van ser el Servei d'Evacuació de Refugiats Espanyols (SERE, abril 1939) i la Junta d'Auxili als Refugiats Espanyols (JARE, juliol 1939), estudiats per Abdón Mateos¹⁰² i actualitzats de la mà d'Aurelio Velázquez en la seva tesi doctoral, on

¹⁰⁰ FARRÉ, S., "Compassión, manipulación y diplomacia: España como objeto de la ayuda humanitaria exterior (1919-1939)." *Actas del XVI Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas: Nuevos caminos del hispanismo*, París, Iberoamericana, 2010, p. 5.

¹⁰¹ BRANCIFORTE, L., *El Socorro Rojo Internacional (1923-1939). Relatos de la solidaridad antifascista*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2011.

¹⁰² MATEOS, A., *La batalla de México. Final de la Guerra Civil y ayuda a los refugiados, 1939-1945*, Madrid, Alianza Editorial, 2009.

destaca el sorgiment d'aquestes dues institucions que pertanyien a diferents faccions polítiques originades per la rivalitat entre els dirigents republicans.¹⁰³ D'aquesta forma el primer a entrar en funcionament va ser el SERE, creat per Juan Negrín, president del govern de la República Espanyola, amb fons que pel que sembla havien estat enviats a l'estranger preveient la necessitat d'utilitzar-los en l'auxili als refugiats a França i, en alguns casos, facilitant el seu trasllat a Llatinoamèrica. Mentre que la JARE va ser una organització creada per la Diputació Permanent de les Corts Republicanes en l'exili a instàncies del socialista Indalecio Prieto, la qual va tenir poca activitat en el país gal a causa de l'escassetat dels seus recursos econòmics, però seria essencial en les xarxes de l'exili espanyol en Mèxic a partir de 1940. Seguint una línia semblant, l'ajuda de la Generalitat de Catalunya als refugiats catalans va ser mínima a causa de les dificultats per aconseguir fons, causades per la dependència econòmica que tenien respecte a les institucions republicanes espanyoles a l'exili. En aquest àmbit de recerca han destacat entre d'altres Mercè Morales i Xavier Puigarnau¹⁰⁴, els quals mostren les dues iniciatives engegades a l'exili per la Generalitat de Catalunya, *L'Oeuvre d'Entraide aux Républicains Catalans* (OERC) i la *Layetana-Office*. Aquesta també va donar suport a la Fundació Ramon Llull que tenia l'objectiu de mantenir la cultura catalana i ajudar els catalans exiliats, especialment intel·lectuals, artistes i estudiants.

Prosseguint amb la tesi de Farré, el segon grup que trobem són els organismes de caràcter religiós o pacifista, com els Quàquers o el Servei Civil Internacional, i les institucions humanitàries de caràcter internacional, reconegudes pels principals Estats, com el Comitè de la Creu Roja Internacional o la Unió Internacional de Socors als Nens. Aquests van ser organismes caracteritzats per la seva neutralitat envers el conflicte bèl·lic espanyol i, en moltes ocasions, van col·laborar compartint personal i fons de finançament¹⁰⁵. De fet, cal destacar que tant els quàquers com la Comissió Internacional van rebre un gran suport d'alguns governs, especialment del de Gran Bretanya i del dels Estats Units, desmentint així les crítiques que s'havien fet durant

¹⁰³ VELÁZQUEZ, A., *La otra cara del exilio: Los organismos de ayuda a los republicanos españoles en México (1939-1949)*, (Tesi Doctoral), Salamanca, Universidad de Salamanca, 2012.

¹⁰⁴ PUIGARNAU, X., *Economia i cultura en el primer exili. França, 1939-1940. Les finances de la Generalitat de Catalunya i les residències de Montpeller i Tolosa*, (Tesi Doctoral), Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives, 2014.

¹⁰⁵ Com va ser el cas de Rodolfo Olgiati, secretari del Servei Civil Internacional, delegat de la *Comission internationale d'aide aux enfants espagnols*, i de l'Ajuda Suïssa. També van compartir fons de finançament com per exemple l'acció de la Unió Internacional de Socors als nens es desenvolupà en un primer moment gràcies a fons de *Save the Children Fund*, un organisme subvencionat pels Quàquers. FARRÉ, S., "Compasión, manipulación y diplomacia.....", *art. cit.*, p. 5.

anys envers l'escassa ajuda que van donar les grans democràcies als refugiats.

La importància que aquests organismes van tenir en la supervivència de les persones exiliades ha fet necessari ampliar la informació dels més importants en els dos subapartats següents.

5.2. Servei Civil Internacional

Entre les organitzacions religioses o pacifistes, cal destacar la importància dels quàquers, però especialment del Servei Civil Internacional (SCI), el qual segueix sent avui dia una de les organitzacions dedicades a la creació i coordinació de projectes de voluntariat més grans del món. Si bé aquest organisme no ha gaudit d'una extensa bibliografia, una de les seves contribucions, La Maternitat d'Elna, ha tingut un gran interès per part d'autors i lectors.

Els orígens i l'evolució d'aquesta organització han estat molt ben estudiats per Gabriel Pretus, en una obra amb una temàtica innovadora que estudia, per primera vegada, moltes de les organitzacions internacionals d'ajuda humanitària i les activitats que van dur a terme durant i després de la Guerra Civil espanyola.¹⁰⁶ Així, el SCI va ser creat l'any 1920 quan l'humanista Pierre Ceresole va organitzar el primer camp de voluntariat internacional com a resposta pacifista a la I Guerra Mundial. Allà un grup de voluntaris de països abans enfrontats per la guerra es van unir per a reconstruir una petita població pròxima a Verdun. A partir d'aquest moment la seva tasca no es va aturar i van ser vitals per a la supervivència de, principalment, nens i dones durant la Guerra Civil, tema tractat, entre d'altres, per les historiadores Sara Novillo¹⁰⁷ o Maria Ojuel¹⁰⁸ que en alguns dels seus articles mostren l'ajuda proporcionada pel SCI juntament amb altres organitzacions vinculades com el Comitè Suís d'Ajuda als Nens d'Espanya, més conegut com a Ajuda Suïssa. Aquest va ser creat a inicis del 1937 pel secretari del Servei Civil Internacional, Rodolfo Olgiati¹⁰⁹, peça clau en el desenvolupament de les activitats assistencials d'aquest organisme, lliurant aliments i roba, i establint cantines de llet i

¹⁰⁶ PRETUS, G., *La ayuda humanitaria en la Guerra Civil española (1936-1939)*, Granada, Comares, 2015.

¹⁰⁷ NOVILLO, S., "Las ayudas humanitarias en la guerra civil española", *La guerra y el conflicto como elementos dinamizadores de la sociedad instituciones, derecho y seguridad*, Valladolid, Asociación Veritas para el Estudio de la Historia, el Derecho y las Instituciones, 2014.

¹⁰⁸ OJUEL, M., "La Evacuación de Niños a Francia al Final de la Guerra Civil Española: El Caso de la Colonia Suiza del Château du Lac en Sigean (1939-40)." *Migraciones y Exilios*, 15, 2015, p. 175-198.

¹⁰⁹ Per saber-ne més de la vida de Rodolfo Olgiati: PRETUS, G., *La ayuda humanitaria en la Guerra...*, *op.cit.*, p. 40-43.

menjadors per a atendre els més febles. Un altre dels seus objectius, en aquest cas en territori espanyol, va ser el d'evacuar a infants, embarassades, malalts i ancians per portar-los a llocs més segurs. Per aconseguir els seus propòsits van arribar a prendre mesures innovadores, com la de realitzar apadrinaments per part de famílies suïsses. Els voluntaris i treballadors del SCI que operaven a Espanya, a més de gestionar l'enviament, recepció i repartiment de l'ajuda material suïssa, s'encarregaven també de repartir enviaments d'altres països que integraven la Comissió Internacional d'Ajuda als Nens Evacuats, creada en 1937 amb l'objectiu de coordinar l'ajuda infantil internacional i que va estar presidida pel quàquer americà Howard E. Kershner, figura de la qual parlarem més endavant.

Poc abans de la derrota republicana els diferents organismes van començar a abandonar Espanya, com va ser el cas dels quàquers o del mateix SCI, al·legant haver estat expulsats del país. Aquest fet ha estat desmentit per Pretus, el qual sosté la idea que les organitzacions que van treballar només en la zona republicana no van saber adaptar-se a la nova situació i per això van marxar, mantenint la seva labor humanitària amb els refugiats i refugiades republicans a França.¹¹⁰ Així, els voluntaris del SCI, que en la seva major part eren dones, van tornar als seus llocs de residència quan va acabar la guerra, però el nou delegat de l'Ajuda Suïssa, Karl Ketterer, després de veure la situació dels refugiats en els camps d'internament va tornar a cridar als seus voluntaris perquè es traslladessin a França a ajudar inicialment als espanyols i, amb l'inici de la II Guerra Mundial, a tota la població possible que es trobés en una situació precària en el país gal.

Inicialment la caserna general del Servei Civil Internacional es va ubicar a Tolosa, on es van centrar les seves tasques que, en els primers temps, van ser sobretot d'ajuda als infants i a les dones embarassades. Les pèssimes condicions en què les mares havien de donar a llum en els camps feia que hi hagués un elevat índex de mortalitat entre els nadons i, davant aquesta situació, el secretari general de l'Ajuda Suïssa, Rodolfo Olgiati, va encarregar a Karl Ketteler i a diverses voluntàries, entre elles Elisabeth Eidenbenz, la possibilitat de llogar un castell en Brullà on habilitar una maternitat per a les futures mares dels camps d'Argelers i de Sant Cebrià, que funcionaria d'abril a setembre de 1939. José Martínez Cobo¹¹¹, un d'aquells nens que van travessar la

¹¹⁰ PRETUS, G., *La ayuda humanitaria en la Guerra...., op.cit.*, p. 190-203.

¹¹¹ MARTÍNEZ COBO, J.M., *El Socorro Suizo a los niños en la zona sur de Francia (1939-1947). El Informe Parera*, Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 2017.

frontera amb les seves famílies, va decidir investigar i escriure respecte a la situació dels infants refugiats en França, igual que Tristan Castanier, que ha escrit un dels llibres de referència respecte a la Maternitat d'Elna i també dedica un espai a parlar de Brullà on, segons les dades recopilades, van néixer exactament 33 infants.¹¹² Però l'estafa del llogater del castell, a més que el seu espai va quedar petit, va fer que haguessin de traslladar-se a la localitat d'Elna, on Elisabeth Eidenbenz va localitzar una mansió semiabandonada.

La Maternitat d'Elna és en l'actualitat una de les més conegudes gràcies a diverses publicacions, entre les quals destaca l'obra de la historiadora Assumpta Montellà, publicada l'any 2005, que va obrir la porta a noves investigacions com destaca l'estat de la qüestió de Lluch-Prats.¹¹³ Així, podem trobar diverses obres amb fotografies com el ja anomenat llibre de Tristan Castanier o el de Remedios Oliva que explica detalladament la seva experiència en l'exili i l'estada en aquesta maternitat.¹¹⁴ Seguint l'exposició de testimonis, la historiadora i infermera Carmen González Canalejo va relatar les vivències de María García, una dona exiliada que va donar a llum allà i es va quedar fent tasques d'infermeria.¹¹⁵ Altrament, aquesta maternitat ha estat objecte de diverses exposicions, documentals, pel·lícules i representacions teatrals. Han aparegut també biografies dedicades a la seva fundadora, Elisabeth Eidenbenz, una jove mestra suïssa que va dedicar tota la seva vida a l'ajuda humanitària des dels seus inicis a Espanya, on trobem l'estudi de la seva etapa a Burjassot que ha realitzat Luis Manuel Expósito Navarro¹¹⁶, fins a la Viena posterior a la Segona Guerra Mundial¹¹⁷.

La senyoreta Isabel, com l'anomenaven les mares i nens de l'exili, va ser escollida per la directiva de l'Ajuda Suïssa per instal·lar una maternitat amb l'objectiu de proporcionar una assistència digna a les exiliades, que mereixien parir amb les mínimes garanties sanitàries, i també el de poder garantir la supervivència de la població infantil.

¹¹² CASTANIER, T., *Elisabeth Eidenbenz i la maternitat suïssa d'Elna 1939-1944. Dones en exili, mares dels camps*, Canet, Edicions Trabucaire, 2009.

¹¹³ LLUCH-PRATS, J., "La maternidad de Elna. Una isla de paz en medio del infierno" *Migraciones y Exilios*, 13, 2012, p. 111-122.

¹¹⁴ OLIVA, R., *Éxodo. Del campo de Argelès a la maternidad de Elna*, Barcelona, Viena Ediciones, 2006.

¹¹⁵ GONZÁLEZ CANALEJO, C., "María García Torrecillas. El paradigma de las mujeres andaluzas en el exilio mexicano (1936-1942)", *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*, Vol. 16, 1, 2009, p. 53-78.

¹¹⁶ EXPÓSITO, L.M., *La conexión Burjassot. Ayuda Suiza durante la guerra civil (1937-1939)*, Plataforma de Burjassot per la III República-Ajuntament de Burjassot, 2011.

¹¹⁷ MONTELLÀ, A., *Elisabeth Eidenbenz: més enllà de la Maternitat d'Elna*, Barcelona, Ara Llibres, 2011.

Paral·lelament va aconseguir instal·lar en els camps diferents barracots d'infermeria per a atendre les necessitats més urgents de la població maternoinfantil que van quedar sota el protectorat suís, evitant que la gendarmeria francesa neutralitzés la seva ajuda exterior. Així, en col·laboració amb una matrona i tres infermeres de la seva organització van gestionar els recursos econòmics necessaris per a l'adequació d'un antic palauet, el castell d'en Bardou, i convertir-lo en una maternitat. D'aquesta manera es va posar en funcionament una maternitat en la localitat d'Elna, prop del camp d'Argelers. En aquest centre van néixer 597 nens de 22 nacionalitats entre desembre de 1939 i 1944, període en què l'establiment va romandre operatiu. En la Segona Guerra Mundial, abans de ser clausurat pels nazis, l'establiment va acollir a mares jueves que fugien de la persecució, a les quals també se'ls va prestar assistència maternoinfantil. Canalejo ens descriu el centre com “un laboratorio de humanidad donde la consigna era respetar el precepto de la pluralidad de ideas y religiones.”¹¹⁸.

Un altre treball d'investigació a destacar és el de la historiadora Alicia Alted, una de les especialistes de més renom que ha dedicat gran part de la seva carrera a l'estudi de l'exili, especialment el de dones i infants¹¹⁹. Aquesta autora ha deixat empremta amb les seves obres i ha influenciat a noves generacions que han obert el ventall a temes com l'art i els recursos creatius realitzats durant l'exili francès en els camps d'internament i en els diferents espais d'acolliment. Aquest és el cas de Natascha Schmöller, artista que mostra les activitats lúdiques que es feien en els camps i en la Maternitat d'Elna, amb celebracions d'aniversaris, Nadal, concerts, i amb visites tan especials com la de Pau Casals que col·laboraria també aportant diners¹²⁰. D'ell s'han fet publicacions de la seva etapa en l'exili que recullen epistolaris com l'editat per Quim Torra¹²¹ entre el metge Josep Trueta i el músic, o el que va mantenir aquest amb Andreu Claret entre 1945 i 1955.¹²²

La figura d'Elisabeth Eidenbenz va ser oblidada durant molts anys fins que, a inicis del segle XXI, va rebre diversos premis com la Creu de Sant Jordi atorgada per la Generalitat de Catalunya o els Justos entre les Nacions, distinció que honra a persones

¹¹⁸ GONZÁLEZ CANALEJO, C., “María García Torrecillas.....”, *art. cit.*, p.183-184.

¹¹⁹ ALTED, A.; FERNÁNDEZ, D. (Coord.), *Tiempos de exilio y solidaridad...*, *op.cit.*, p. 223.

¹²⁰ SCHMÖLLER, N., *Recursos creativos en la ayuda humanitaria suiza hacia España y el sur de Francia (1937-1943)*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2019, p. 95.

¹²¹ TORRA, Q. (Ed), *Estimat doctor-Admirat mestre: l'esperit d'una amistat en 79 cartes*, Barcelona, Acontravent, 2009.

¹²² DALMAU, A.; MORA, A.; CORTÈS, F., *Pau Casals i Joaquim Pena. Passió per la música i pel país. Correspondència*, Barcelona, Editorial Mediterrània, 2012.

no jueves que van ajudar al poble hebreu durant la persecució nazi. De fet, en record de la seva tasca humanitària, avui dia podem trobar nenes amb el nom d'Elna com a símbol de generositat. Ara bé, ella no va ser l'única voluntària suïssa que va millorar la vida dels refugiats i refugiades, també va haver-hi d'altres com Ruth Von Wild, directora de la colònia d'infants del Château du Lac (Sijan) i treballadora del SCI, que ha estat estudiada per Maria Ojuel.¹²³ Von Wild nascuda a Barcelona i procedent d'una família d'origen suís es va unir a l'Ajuda Suïssa per participar primer a la península i després a França, a Sijan, on va acollir a uns 150 nens, amb la finalitat de facilitar la seva repatriació o el reagrupament familiar a França.

Finalment, l'inici de la Segona Guerra Mundial va obligar a reorganitzar de nou l'ajuda humanitària en el sud del país i la denominada Ajuda Suïssa va haver de refundar-se sota el nom de Càrtel Suís de Socors als nens víctimes de la guerra, el qual va estar integrat per diverses associacions d'aquest país alpí amb el suport dels quàquers. Però a partir del 1942, aquesta associació va ser transferida a la Creu Roja suïssa, estenent la seva acció humanitària per tota França.

5.3. Els Quàquers

Una de les primeres organitzacions a respondre a la crisi humanitària derivada de l'esclat de la guerra van ser els Quàquers, una comunitat protestant que de la mà de diferents faccions va ajudar milers de refugiats.

Tot i existir encara un buit historiogràfic, seguint els breus estats de la qüestió de García Ferrandis i Martínez-Vidal respecte a l'ajuda humanitària d'aquesta societat, podem veure com aquests estudis s'han incrementat en els últims anys.¹²⁴ L'obra clàssica de Jim Fyrth¹²⁵ ha esdevingut el punt de sortida per a la creació de diverses aportacions com la monografia de Gabriel Pretus, citat anteriorment, cabdal per conèixer l'origen i evolució dels diversos organismes assistencials, entre ells els quàquers. Aquests, també anomenats Societat Religiosa dels Amics, són una comunitat religiosa fundada a mitjans

¹²³ OJUEL, M., "Ruth Von Wild i l'ajuda suïssa als infants de la guerra", *L'Avenç*, 366, 2011, p. 40-44.

¹²⁴ GARCÍA FERRANDÍS, X.; MARTÍNEZ-VIDAL, À., "La ayuda humanitaria de los British quakers durante la Guerra Civil española (1936-1939): el caso del Hospital infantil de Polop de la Marina (Alicante)", *Asclepio. Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia*, Vol 71, 1, 2019.

¹²⁵ FYRTH, J., *The Signal was Spain: The Aid Spain Movement in Britain 1936-39*, Londres, Lawrence & Wishart, 1986.

del segle XVIII a Anglaterra per George Fox durant la Guerra Civil anglesa, amb uns fonaments de pacifisme i una postura ferma contra la guerra i el servei militar.¹²⁶ Així, van participar en diferents ajudes humanitàries com en la Guerra Franco-Prusiana, la I Guerra Mundial i evidentment en la Guerra Civil espanyola, on van ser considerats, segons la historiadora Gemma Caballer, un dels organismes més actius en l'ajuda als refugiats, proporcionant medicaments, menjar, roba, llibres, intentant transmetre notícies de familiars, organitzant diverses cantines d'emergència per a tots els que fugien a França, realitzant trasllats, colònies infantils, etc.¹²⁷ De fet, segons Serra Sala¹²⁸, en un inici van centrar la seva feina en el grup de nens i nenes en territori espanyol i català, una tasca que continuarien en l'exili, com destaca Carmen de la Guardia en el seu article centrat en les dones nord-americanes en la Guerra Civil espanyola, on parla de *l'American Friends Service Committee (AFSC)*, una societat fundada el 1917 pels mateixos quàquers que va fer costat a dones embarassades i a infants orfes desplaçats per l'avanç del conflicte.¹²⁹ Les aportacions humanitàries d'aquesta organització apareixen molt ben detallades en les memòries del representant de l'AFSC, Howard Kershner, que sota el seu lideratge no només va proporcionar alleujament als camps del sud de França, sinó que també va intentar trobar vies segures a Europa, Amèrica del Nord i Llatinoamèrica per als centenars de milers de refugiats que fugien d'Espanya.¹³⁰

Els quàquers van fer una gran feina per millorar les condicions de vida en els camps, instal·lant petits hospitals i donant material mèdic. A més, van enviar objectes que encara que no eren de primera necessitat, sí que feien millor la vida dels refugiats, com pintes i fulles d'afaitar, raspalls de dents, balons de futbol, etc. També van donar importància a les activitats culturals proporcionant pintures i pinzells, teles i cartolines, en especial per als interns aficionats o artistes professionals que hi havia, a més en alguns camps es van formar bandes de música i els estudiants acreditats i tècnics van poder utilitzar llibres especialitzats que rebien com a regal personal o s'enviaven a les

¹²⁶ PRETUS, G., *La ayuda humanitaria en la Guerra...*, *op.cit.*, p. 7-16.

¹²⁷ CABALLER, G., "Pour la renaissance des villages abandonnés: Quaker Humanitarian Aid in a France at War", *Quaker Studies*, Vol 24, 1, 2019, p. 115.

¹²⁸ SERRA, R., *L'ajuda humanitària dels quàquers als infants de Catalunya durant la Guerra Civil, 1936/1939*, (Tesi Doctoral), Universitat de Girona, 2006.

¹²⁹ DE LA GUARDIA, C., "La violencia del olvido. Mujeres norteamericanas en la Guerra Civil Española", dins: RODRÍGUEZ PUÉRTOLAS, J. (Coord.), *La república y la cultura. Paz, guerra y exilio*. Tres Cantos, Akal, 2009, p. 465-474.

¹³⁰ KERSHNER, H.E., *La labor asistencial de los Cuáqueros durante la guerra civil española y la posguerra. España y Francia 1936-1941*, Siddarth Mehta Ediciones, Madrid, 2011.

biblioteques. Respecte a la seva tasca infantil, imprescindible per la gran quantitat de nens que van ser traslladats als camps més grans del sud, van fundar quinze escoles que es van sumar a les ja existents en les colònies. Fins i tot, van arribar a presentar al ministre d'Interior francès un pla pels ancians, els malalts, els orfes i els mutilats que pretenia ensenyar-los oficis amb els quals pogueren guanyar-se la vida.

Amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial, moltes faccions van pressionar perquè els refugiats espanyols tornessin al seu país, per aquest motiu els quàquers, com expliquen Martín Casas i Pedro Carvajal en la seva obra sobre l'exili espanyol, van intentar convèncer a les autoritats gal·les que la presència dels refugiats podia ser un benefici pel país.¹³¹ Així, durant el període de 1941 a 1942 el govern francès els va donar permís per a treballar fora dels camps de concentració, fet que va suposar que una gran part trobés feina en el sector agrícola i industrial, i d'altres decidissin unir-se a l'exèrcit.

Però hi ha moltes més recerques que recullen entrevistes amb quàquers i investiguen arxius que fins aleshores eren desconeguts com el llibre de Farah Mendlesohn¹³² o la tesi doctoral de Kerrie Holloway que dedica un capítol a l'ajuda humanitària proporcionada als exiliats republicans durant la Retirada i en els primers mesos de 1939 als camps de refugiats del sud de França.¹³³ També s'han fet diversos articles com el dels ja anomenats Ferrandís i Martínez-Vidal, i el de Gemma Caballer que s'ha convertit en una de les especialistes en la història dels quàquers i, més concretament, en la del *Comité National Catholique de Secours aux réfugiés d'Espagne*, una agència humanitària creada el febrer de 1939 per ajudar els refugiats, encapçalada per Josep Maria Trias Peitx, que va cooperar freqüentment amb els quàquers.¹³⁴ Aquest comitè va fixar tres àmbits d'actuació a desenvolupar envers els refugiats com van ser portar a terme nombrosos censos i registres per a aconseguir el reagrupament de les famílies, treure la quantitat més gran de dones i nens dels camps i facilitar-los l'acolliment en residències, cases de colònies, etc. i per últim intentar buidar els camps d'homes refugiats gràcies a la incorporació en el mercat laboral francès de preguerra. També va dirigir part dels seus esforços en intentar que els intel·lectuals poguessin sortir dels camps o bé en millorar-los les condicions de vida. A més, actualment Caballer està

¹³¹ MARTÍN, J.; CARVAJAL, P.(Eds.), *El exilio español (1936-1978)*, Barcelona, Planeta, 2002.

¹³² MENDLESOHN, F., *Quaker Relief Work in the Spanish Civil War*, Lewiston. Edwin Mellen Press, 2002.

¹³³ HOLLOWAY, K., *Britain's Political Humanitarians: The National Joint Committee for Spanish Relief and the Spanish Refugees of 1939*, Queen Mary University of London, 2017.

¹³⁴ CABALLER, G., *Aidez les réfugiés....., op.cit.*, p. 19-247.

realitzant una investigació sobre el projecte “Pour la renaissance des villages abandonnés” (Per al renaixement de pobles abandonats), un projecte que van realitzar els Quàquers juntament amb Trias Peitx i que es va iniciar a finals de 1940 amb l’objectiu de repoblar pobles abandonats o semiabandonats al sud de França, provocant desplaçaments especialment de la zona d’Alsàcia i Lorena, però també d’algunes famílies espanyoles exiliades.¹³⁵

6. Països de destí dels refugiats

Les organitzacions humanitàries d’ajuda als refugiats van anar ampliant les seves tasques i ja no sols es van conformar en oferir-los un lloc digne on poder-se curar o donar a llum, sinó que van voler facilitar la seva fugida perquè tinguessin l’opció de viure lliures i en millors condicions. En aquest apartat es parlarà breument de les diverses alternatives que van trobar a l’hora de decidir quin seria el seu destí, moltes d’elles organitzades per les associacions humanitàries que hem vist anteriorment.

Segons el balanç numèric aportat per la filòloga i especialista en els camps d’internament, Claudia Nickel, a finals de 1939 hi havia aproximadament unes 190.000 persones exiliades, de les quals 140.000 es trobaven a França, altres 15.000 en la Legió Estrangera francesa, 19.000 a l’Amèrica llatina, 3.000 en altres països europeus i 10.000 a l’Àfrica del Nord. Durant la Segona Guerra Mundial el número d’aquests refugiats va disminuir, atès que uns 20.000 van tornar a Espanya, convençuts de què no hi hauria represàlies. Altres factors que van influir en la disminució del nombre de refugiats que van romandre a França van ser les migracions cap a l’Amèrica Llatina i la mort d’aproximadament 10.000 espanyols lluitant contra els nacionalsocialistes o internats en els camps de concentració nazis. En acabar la Segona Guerra Mundial el nombre ja era de 100.000 persones, assentades principalment en els departaments del sud de França, sobretot als voltants de les ciutats de Tolosa i de Perpinyà. Ara bé, després de la contesa el país gal va seguir rebent exiliats polítics antifranquistes en proporcions menors, però significatives.¹³⁶

¹³⁵ CABALLER, G., “Pour la renaissance des villages abandonnés....”, *art.cit.*, p. 110-139.

¹³⁶ NICKEL, C., *Los exiliados republicanos....*, *op.cit.*, p. 47-48.

Per tant, si bé centenars de milers de refugiats van decidir quedar-se a França on van restablir la seva vida, d'altres, com ja hem apuntat abans, van marxar de manera gradual a països hispanoamericans, entre els quals figura en primer lloc Mèxic, que gràcies al president Lázaro Cárdenas va acollir al voltant de 30.000 persones. Aquest país acapara gran part de la historiografia sobre l'exili, gaudint d'un ampli ventall de temàtiques amb obres generals, com la d'Abdón Mateos i Agustín Sánchez¹³⁷ i obres centrades en l'exili català, com la de Dolores Pla¹³⁸ i més recentment la de Figueres i Murià.¹³⁹ D'altres, com la de Claudia Dávila Valdés¹⁴⁰, comparen les polítiques que els governs de Mèxic i de França van emprar a l'hora de rebre i organitzar l'estada dels refugiats espanyols de la Guerra Civil o com la de Pilar Domínguez que analitza el paper de les dones exiliades.¹⁴¹

Un altre tema de recerca van ser els vaixells amb els que molts refugiats van fugir, com el "Sinaia" i el "Ipanema" a Mèxic o el famós "Winnipeg". Aquest últim va traslladar a dos mil cinc-cents refugiats republicans espanyols a Xile gràcies a la iniciativa del poeta Pablo Neruda que va convèncer al president de la seva nació perquè els concedís l'asil polític. Tots aquests transatlàntics van partir de França gràcies al suport econòmic i el finançament del govern republicà espanyol en l'exili a través de l'actuació de la JARE i el SERE i de quàquers anglesos, entre altres grups. L'estudi dels vaixells i de les vies marítimes cap a Amèrica han estat estudiats per Laura Martel¹⁴² i Julio Gálvez¹⁴³ pel que respecta al Winnipeg, i en el cas mexicà per una obra general de Fernando Serrano.¹⁴⁴

Malgrat que Mèxic i després Xile hagin estat els més estudiats per la historiografia, actualment s'estan fent investigacions sobre l'acollida dels refugiats en altres països

¹³⁷ MATEOS, A.; SÁNCHEZ, A., (Ed.), *Ruptura y transición: España y México, 1939*, Madrid, Eneida, 2011.

¹³⁸ PLA, D., *Els exiliats catalans a Mèxic*, Catarroja-Barcelona, Editorial Afers, 2002.

¹³⁹ FIGUERES, J.M.; MURIÀ, J.M., *Cataluña en México*, Jalisco, Instituto Nacional de Antropología e Historia, 2010.

¹⁴⁰ DÁVILA, C., *Refugiados españoles en Francia y México. Un estudio comparativo (1939–1952)*, Mèxic, Colegio de México, 2012.

¹⁴¹ DOMÍNGUEZ, P., *De ciudadanas a exiliadas. Un estudio sobre las republicanistas españolas en México*, Madrid, Cinca, 2009. DOMÍNGUEZ, P., *Voces del exilio. Mujeres españolas en México (1939-1950)*, Madrid, Comunidad de Madrid, Dirección General de la Mujer, 1994.

¹⁴² MARTEL, L.; SANTOLAYA, A., *Winnipeg, el barco de Neruda*, Madrid, Hotel Papel Ediciones, Editorial Grupo 5, 2014.

¹⁴³ GÁLVEZ, J., *Winnipeg. Testimonios de un exilio*, Sevilla, Biblioteca del Exilio, Editorial Renacimiento, 2003.

¹⁴⁴ SERRANO, F., *Los barcos de la libertad. Diarios de viaje del SINAIA, el IPANEMA y el MEXIQUE (mayo-julio de 1939)*, Mèxic, El Colegio de México, 2006.

sud-americans. Així, destaquen els articles de Bárbara Ortuño¹⁴⁵ sobre l'Argentina, l'estudi de les ajudes rebudes per part de Santo Domingo de l'historiador Ángel Herrérín¹⁴⁶ i les investigacions realitzades sobre l'acollida en Puerto Rico i la República Dominicana de Naranjo i Puig-Samper¹⁴⁷, també cal destacar l'obra de Jorge Domingo¹⁴⁸ sobre Cuba i l'estudi específic que ha realitzat José Francisco Tíno¹⁴⁹ sobre els metges republicans que van marxar exiliats a Veneçuela.

Finalment, també es poden trobar diversos àmbits de recerca sobre els republicans que van decidir marxar cap a l'URSS, amb llibres dedicats als artistes espanyols com el de Miguel Cabañas¹⁵⁰ i l'article de Manuel Aznar¹⁵¹ o més generals com el d'Alicia Alted, autora que també ha estudiat l'exili dels anomenats "Niños de Rusia"¹⁵², un tema bastant concorregut amb volums com el de María José Devillard et al.¹⁵³ o el de Karl Qualls que mostra l'evolució que van tenir molts d'aquests infants.¹⁵⁴

¹⁴⁵ ORTUÑO, B., "El exilio republicano español de 1939 en Argentina. Una visión de conjunto". Boletín del CIRSP, 2, 2009, p. 35-42.

¹⁴⁶ HERRERÍN, Á., "La ayuda a los republicanos españoles exiliados en Santo Domingo", Secuencia. Revista de historia y ciencias sociales, 63, 2005, p. 152-178.

¹⁴⁷ NARANJO, C.; PUIG-SAMPER, M.Á., "De isla en isla: los españoles exiliados en República Dominicana, Puerto Rico y Cuba", *Arbor*, CLXXXV, 735, p. 87-112.

¹⁴⁸ DOMINGO, J., *El exilio republicano español en Cuba*, Madrid, Siglo XXI, 2009.

¹⁴⁹ TÍNO, J.F., "Los médicos del exilio republicano en Venezuela", *Historia Actual Online*, Vol. 7, 2005, p. 43-54.

¹⁵⁰ CABAÑAS, M., *Arte desplazado a los hielos. Los artistas españoles del exilio de 1939 en el país de los sóviets*, Sevilla, Editorial Renacimiento, 2017.

¹⁵¹ AZNAR, M., "Teatro, literatura y cultura del exilio republicano español en la Unión Soviética (1939-1949)", *Exils et migrations ibériques au XXe siècle*, 6, 1999, p. 61-76.

¹⁵² ALTED, A., "El exilio español en la Unión Soviética", *Ayer*, 47, 2002, p. 129-154.; ALTED, A.; NICOLÁS, E.; GONZÁLEZ MARTORELL, R., *Los niños de la guerra de España en la Unión Soviética. De la evacuación al retorno (1937-1999)*, Madrid, Fundación Largo Caballero, 1999.

¹⁵³ DEVILLARD, M.J, et al., *Los niños españoles en la URSS, 1937-1997: narración y memoria*. Barcelona, Ariel, 2001.

¹⁵⁴ QUALLS, K., "De niños de la Guerra a jóvenes soviéticos: educación, aculturación y paternalismo 1939-1945", *Cuadernos de historia contemporánea*, 8, p. 77-101, 2016.

7. Conclusió

Un cop finalitzat el present estat de la qüestió és necessari realitzar algunes conclusions que evidencin les tendències i absències trobades en l'estudi de la tasca assistencial en l'exili francès.

En primer lloc, un dels aspectes que cal ressaltar és el poc valor que els historiadors li han donat al tema que s'evidencia en l'escàs material historiogràfic localitzat. Si bé l'anàlisi global de l'exili ha estat extensament desenvolupat des dels anys setanta amb una gran varietat de temàtiques que van des de la vida dels intel·lectuals i polítics refugiats fins a les diferents destinacions que van emprendre, la tasca assistencial només ha gaudit d'una aproximació a través de l'estudi dels camps d'internament francesos i, més recentment, gràcies a la fama adquirida per la Maternitat d'Elna.

Així, actualment el número total dels treballs realitzats sobre aquesta temàtica no és rellevant i més tenint en compte que gran part d'aquests són articles acadèmics breus i no obres extenses dedicades exclusivament al tema. Bona mostra d'això, es troba també en la Guerra Civil espanyola, un conflicte primordial en la història europea del segle XX, amb una abundant bibliografia sobre els seus aspectes polítics i militars, però parcialment estudiada en relació amb l'ajuda humanitària. De fet, un dels pocs llibres dedicats als organismes humanitaris és el de l'autor Gabriel Pretus realitzat l'any 2015.¹⁵⁵ Aquest buit documental podria haver estat motivat, com ja hem comentat en l'exposició, a què normalment les tasques assistencials anaven dirigides al grup de civils, és a dir, dones, infants i ancians que, tot i constituir la majoria dels exiliats, han estat amagats durant molt de temps per la historiografia. Algunes de les possibles causes d'aquest oblit es podrien trobar, per una banda, en què aquesta població normalment restava un període breu de temps en territori francès i, per l'altra, en la desigualtat de gènere existent que explicaria el fet que tot el que estigués relacionat amb les dones fos considerat poc important.

Però si en general hi ha una manca de material sobre l'estudi de la tasca assistencial, sorprenentment es poden trobar bastants llibres dedicats a la Maternitat d'Elna. La diversitat de fonts de tipus documental, material i oral existents han permès conèixer aquest espai, podent seguir pràcticament tota la seva trajectòria. Per tant, si bé no es pot

¹⁵⁵ PRETUS, G., *La ayuda humanitaria en la Guerra...*, op.cit., p. 250.

obviar que la labor que va realitzar va ser molt important, també és necessari destacar que va haver-hi altres associacions i molts voluntaris que van realitzar una gran ajuda als refugiats, sense que se'ls hagi donat la rellevància que mereixen, restant encara en l'anonimat.

Un altre aspecte a assenyalar és que existeixen certes discrepàncies historiogràfiques respecte a la planificació que el govern francès va fer de la rebuda dels exiliats. Així, mentre uns defensen una certa improvisació, altres creuen que ja tenien un sistema preparat amb els anomenats camps d'internament o concentració, terme bastant discutit per la seva connotació. També és important destacar que en un inici part de la historiografia francesa va intentar mitigar les pèssimes condicions en què van haver de viure els refugiats espanyols, visió que s'ha anat modificant al llarg dels anys.

Malgrat tot, els centres han pogut ser coneguts gràcies a les obres que amb temàtiques diferents han abordat múltiples aspectes com les condicions de vida dels refugiats i, fins i tot, matèries tan específiques com la literatura i l'art als camps. De fet, els testimonis que van conèixer de prop aquests camps han posat en evidència l'hospitalitat del govern francès, relatant les condicions infrahumanes a què es van veure sotmesos des de la seva arribada. Encara que la realitat dels camps nazis no és comparable a la dels camps francesos, en aquests també van morir moltes persones sense que la historiografia hagi qüestionat en cap moment si s'haurien d'haver investigat i jutjat als possibles culpables de la mala gestió del govern gal. La passivitat de les autoritats polítiques franceses davant aquests esdeveniments podria haver estat considerada com una forma d'extermini en què la població maternoinfantil es va emportar la pitjor part. No obstant això, cal desatacar que si bé els polítics no van estar a l'altura de les circumstàncies, sense el comportament solidari de la ciutadania francesa en general i l'ajuda internacional, desenvolupada per organismes com l'SCI o els quàquers, no hagués estat possible la supervivència de milers de republicans.

Un altre punt a assenyalar és que la majoria dels estudis realitzats ho han fet des de la perspectiva més descriptiva de la realitat, detallant de manera minuciosa on s'ubicaven els camps, com es van fer, què hi havia, com vivien els refugiats i inclús alguns intentant quantificar una realitat difícil, si no impossible, de calcular. Però per altra banda, el fet que es puguin trobar alguns llibres que narrin històries escrites pels

mateixos exiliats o que parlin d'històries reals ajuda a tenir una visió més humana, més de sensacions i sentiments que complementen als anteriors.

Malgrat la poca bibliografia del tema i les discrepàncies trobades entre alguns autors, el material existent és molt important perquè constitueix la base de coneixement pels futurs estudis que es puguin realitzar, quedant encara moltes vies per explorar. Des del punt de vista sociosanitari, seria interessant que futures recerques se centressin en l'impacte psicològic de l'exili i dels camps d'internament, així com en els diferents centres que van allotjar als civils. Una altra línia de recerca seria conèixer més profundament els organismes d'ajuda internacional i englobar-los en una obra conjunta on apareguessin les moltíssimes tasques que van realitzar, amb els noms i cognoms de molts dels voluntaris que van fer una feina ingent, un gran servei a les víctimes innocents d'aquesta guerra, famílies desfetes pel trist destí que les va empènyer a marxar a l'exili. Això també serviria per retre'ls un homenatge merescut i reconèixer la seva tasca que ha passat desapercebuda durant tants anys. Com diu Gemma Caballer “Cal mantenir viva la memòria d'aquelles persones i institucions que van actuar amb valentia i generositat, defensant els seus ideals amb altruisme i coratge, i fent costat a les víctimes de les dues guerres.”¹⁵⁶

Però la realitat posa en evidència que la tasca assistencial encara avui dia segueix estant present en la nostra societat, continuem veient com la ciutadania s'avança a les decisions dels seus governants, com hi ha voluntaris que intenten salvar vides humanes en terra i mar, ajudant-los a aconseguir un futur millor. En l'actualitat, els refugiats continuen sent bloquejats a les fronteres i assentats en camps que recorden als d'Argelers. Per tant, la pregunta en aquest sentit seria... En què hem canviat des de 1939?

¹⁵⁶ CABALLER, G., *Aidez les réfugiés....*, op.cit., p. 246.

8. Bibliografia

- AGUIRRE, P., *Exilio republicano en Francia (1939-1940). El caso de los refugiados españoles en Bases-Pyrénées. Una acogida bajo sospecha*”(Treball Final de Màster), Saragossa, Universidad de Zaragoza, 2012.
- ALTED, A., “El exilio español en la Unión Soviética”, *Ayer*, 47, 2002, p. 129-154.
- ALTED, A., “Mujeres españolas emigradas y exiliadas. Siglos XIX y XX”. *Anales de Historia Contemporánea*, Universidad de Murcia, 24, 2008, p. 59-74.
- ALTED, A.; NICOLÁS MARÍN, E.; GONZÁLEZ MARTORELL, R., *Los niños de la guerra de España en la Unión Soviética. De la evacuación al retorno (1937-1999)*, Madrid, Fundación Largo Caballero, 1999.
- ALTED, A.; BERMEJO, B., *Exilios. Refugiados españoles en el mediodía de Francia. 2. Éxodo, acogida y campos : guía didáctica*, Alacant, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2017.
- ALTED, A.; AZNAR SOLER, M., (Coord.), *Literatura y cultura del exilio español de 1939 en Francia*, Salamanca, AEMIC, GEXEL (Grupo de Estudios del Exilio Literario), 1998.
- ALTED, A.; FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, D., (Coord.), *Tiempos de exilio y solidaridad: La maternidad suiza de Elna (1939-1944)*, Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 2014.
- AZNAR, M., “Teatro, literatura y cultura del exilio republicano español en la Unión Soviética (1939-1949)”, *Exils et migrations ibériques au XXe siècle*, 6, 1999, p. 61-76.
- BALIBREA, M.P.,(Coord.), *Líneas de fuga. Hacia otra historiografía cultural del exilio republicano español*, Madrid, Siglo XXI de España Editores, 2017.
- BOCANEGRA, L., “El semanario Exilio y los intelectuales del campo de Bram, 1939”, *Laberintos: revista de estudios sobre los exilios culturales españoles*, 17, 2015, p. 6-27.
- BRANCIFORTE, L., *El Socorro Rojo Internacional (1923-1939). Relatos de la solidaridad antifascista*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2011.
- CABALLER, G., *Aidez les réfugiés: Josep Maria Trias i Peitx, un home d'acció entre catòlics i quàquers*, Maçanet de la Selva, Editorial Gregal, 2020.

- CABALLER, G., “Pour la renaissance des villages abandonnés: Quaker Humanitarian Aid in a France at War”, *Quaker Studies*, Vol. 24, 1, 2019, p. 110-139.
- CABAÑAS, M., *Arte desplazado a los hielos. Los artistas españoles del exilio de 1939 en el país de los soviets*, Sevilla, Editorial Renacimiento, 2017.
- CASTANIER, T., *Elisabeth Eidenbenz i la maternitat suïssa d’Elna 1939-1944. Dones en exili, mares dels camps*, Canet, Edicions Trabucaire, 2009.
- CATE-ARRIES, F., “Los campos de concentración en Francia, entre las ruinas de la historia y la reconstrucción de la memoria democrática.”, dins: BALIBREA, M.P.(Coord.) *Líneas de fuga. Hacia otra historiografía cultural del exilio republicano español*, Madrid, Siglo XXI de España Editores , 2017.
- CATE-ARRIES, F., *Culturas del exilio español entre las alambradas. Literatura y memoria de los campos de concentración en Francia, 1939-1945*, Barcelona, Anthropos, 2012.
- CENTELLES, A., *Diario de un fotógrafo. Bram, 1939.*, Ed. Península, 2009.
- CHUECA, J., *Gurs. El camp vasco*, Tafalla, Editorial Txalaparta, 2007.
- DALMAU, A.; MORA, A.; CORTÈS, F., *Pau Casals i Joaquim Pena. Passió per la música i pel país. Correspondència*, Barcelona, Editorial Mediterrània, 2012.
- DAMIEN, C., *Espanoles durante la Segunda Guerra Mundial en Francia*, (Treball Final de Màster), Universidad de Cantabria, 2013.
- DÁVILA, C., *Refugiados españoles en Francia y México. Un estudio comparativo (1939–1952)*, Mèxic, Colegio de México, 2012.
- DELAUNAY, J.M., “Orígenes históricos y determinantes de la actitud francesa hacia la España de 1936”, *Historia Contemporánea*, 10, 1994, p. 15-28.
- DE LA GUARDIA, C., "La violencia del olvido. Mujeres norteamericanas en la Guerra Civil Española", dins: RODRÍGUEZ PUÉRTOLAS, J. (Coord.) *La república y la cultura. Paz, guerra y exilio*. Tres Cantos, Akal, 2009, p. 465-474.
- DE HOYOS, J., “Los estudios del exilio republicano de 1939 a revisión: una mirada personal”, *Dictatorships & Democracies. Journal of History and Culture*, 5, 2017, p. 285-312.
- DEVILLARD, M.J., et al., *Los niños españoles en la URSS, 1937-1997: narración y memoria*, Barcelona, Ariel, 2001.

- DOMINGO, J., *El exilio republicano español en Cuba*, Madrid, Siglo XXI, 2009.
- DOMÍNGUEZ, P., *Voces del exilio. Mujeres españolas en México (1939-1950)*, Madrid, Comunidad de Madrid, Dirección General de la Mujer, 1994.
- DOMÍNGUEZ, P., *De ciudadanas a exiliadas. Un estudio sobre las republicanas españolas en México*, Madrid, Cinca, 2009.
- DREYFUS-ARMAND, G., *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civile a la mort de Franco*, París, Albin Michel, 1999.
- DREYFUS-ARMAND, G., *Septfonds, 1939-1944. Dans l'archipel des camps français*, Perpinyà, Le Revenant éditeur, 2019.
- DREYFUS-ARMAND, G., "La Retirada: le grand exode des républicains espagnols", *ProAsile*, 9, 2003, p. 1-5.
- DREYFUS-ARMAND, G., "La presencia española en Francia: la profunda huella dejada por los republicanos", *Un siglo de inmigración española en Francia*, Vigo, Grupo de Comunicación Galicia en el Mundo, 2009, p. 29-45.
- DREYFUS-ARMAND, G.; TEMIME, E., *Les Camps sur la plage, un exil espagnol*, París, Autrement, 1995.
- EXPÓSITO, L.M., *La conexión Burjassot. Ayuda Suiza durante la guerra civil (1937-1939)*, Plataforma de Burjassot per la III República-Ajuntament de Burjassot, 2011.
- FARRÉ, S., "Compasión, manipulación y diplomacia: España como objeto de la ayuda humanitaria exterior (1919-1939)." *Actas del XVI Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas: Nuevos caminos del hispanismo*, París, Iberoamericana, 2010.
- FIGUERES, J.M.; MURIA, J.M., *Cataluña en México*, Jalisco, Instituto Nacional de Antropología e Historia, 2010.
- FERNÁNDEZ, M.C.; ÁLVAREZ, L., "Mujeres y políticos en el destierro. Una aportación sobre Andalucía y el exilio republicano de 1939", dins MARTÍNEZ LÓPEZ, F. (Coord.), *Los andaluces en el exilio del 39*, Sevilla, Centro de Estudios Andaluces, 2014.
- FERRÉ, T., "El campo de Bram en la representación visual del exilio de 1939", dins: BARRIO, Á.; DE HOYOS, J.; SAAVEDRA, R., *Nuevos horizontes del*

pasado: culturas, políticas, identidades y formas de representación, Cantabria, 2011, p. 1-32.

- FONT, J.; GAITX, J., “L’exili de 1939. Un estat de la qüestió entre dues commemoracions (2009- 2014)”, *Franquisme & Transició*, 2, 2014, p. 231-280.
- FYRTH, J., *The Signal was Spain: The Aid Spain Movement in Britain 1936-39*, Londres, Lawrence and Wishart, 1986.
- GÁLVEZ, J., *Winnipeg. Testimonios de un exilio*, Sevilla, Biblioteca del Exilio, Editorial Renacimiento, 2003.
- GARCÍA, X.; MARTÍNEZ-VIDAL, À., "La ayuda humanitaria de los British quakers durante la Guerra Civil española (1936-1939): el caso del Hospital infantil de Polop de la Marina (Alicante)". *Asclepio. Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia*, Vol 71, 1, 2019.
- GASPAR, D., “Palabras de un exilio particular: de las Compañías de Trabajadores Extranjeros a los campos nazis”, *Hispania Nova*, 14, 2016, p. 229-245.
- GASPAR, D., “Un exilio al combate: republicanos españoles en Francia. 1939-1945”, dins: PEREIRA, V.; CEAMANOS, R. (Coords.), *Migrations et exils entre l’Espagne et la France. Regards depuis l’Aquitaine et l’Aragon*, Jaca, Pau, Éditions Cairn, 2015, p. 117-138.
- GILZMER, M., *Camps de femmes, chroniques d’internées, Rieucros et Brens, 1939-1944*, París, Editions Autrement, 2000.
- GONZÁLEZ CANALEJO, C., “María García Torrecillas. El paradigma de las mujeres andaluzas en el exilio mexicano (1936-1942)”, *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*, Vol. 16, 1, 2009, p. 53-78.
- GONZÁLEZ VÁZQUEZ, D., “Les rutes de l’exili del MUME : una dècada connectant espais de memòria a la Catalunya transfronterera” *Ebre 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, 8, 2018, p. 279-308.
- GUERRA, F., *La Medicina en el exilio republicano*, Madrid, Universidad de Alcalá, 2003.
- HARANA, L., “Los barcos-hospital franceses: Los otros barcos del exilio”, dins: LOUGH, F.; BUFFERY, H.; MARCER, E.; SÁNCHEZ, A., (Coords.), *Geografías del exilio republicano español*, Birmingham, Centre for the Study of Hispanic Exile, 2012, p. 35-46.

- HERRERÍN, Á., “La ayuda a los republicanos españoles exiliados en Santo Domingo”, *Secuencia. Revista de historia y ciencias sociales*, 63, 2005, p. 152-178.
- HOLLOWAY, K., *Britain’s Political Humanitarians: The National Joint Committee for Spanish Relief and the Spanish Refugees of 1939*, Queen Mary University of London, 2017.
- KERSHNER, H.E., *La labor asistencial de los Cuáqueros durante la guerra civil española y la posguerra. España y Francia 1936-1941*, Siddarth Mehta Ediciones, Madrid, 2011.
- LEGER, E., "Ejemplos de represión contra comunistas españoles y franceses en 1939 en el centro-oeste de Francia (departamento de La Haute-Vienne)", *HAOL*, 22, 2010, p. 77-82.
- LILLO, N., "La emigración española en Francia a lo largo del siglo XX: una historia que queda por profundizar", *Migraciones y Exilios*, Madrid, 2006, n° 7, p. 159-180.
- LLUCH-PRATS, J., “La maternidad de Elna. Una isla de paz en medio del infierno” *Migraciones y Exilios*, 13, 2012, p. 111-122.
- MARTEL, L.; SANTOLAYA, A., *Winnipeg, el barco de Neruda*, Madrid, Hotel Papel Ediciones, Editorial Grupo 5, 2014.
- MARTÍN, J.; CARVAJAL, P.(Eds.), *El exilio español (1936-1978)*, Barcelona, Planeta, 2002.
- MARTÍNEZ, A., “El otro exilio: memorias y vida cotidiana de las mujeres en el destierro republicano en Francia”, *Kamchatka, revista de análisis cultural*, 8, 2016, p. 61-91.
- MARTÍNEZ COBO, J.M., *El Socorro Suizo a los niños en la zona sur de Francia (1939-1947). El Informe Parera*, Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 2017.
- MATE, M.R., *Medianoche en la historia. Comentarios a las tesis de Walter Benjamin “Sobre el concepto de historia”*, Editorial Trotta, Madrid, 2006.
- MATEOS, A., *La batalla de México. Final de la Guerra Civil y ayuda a los refugiados, 1939-1945*, Madrid, Alianza Editorial, 2009.
- MATEOS, A., (Ed.), *¡Ay de los vencidos! El exilio y los países de acogida*, Madrid, Editorial Eneida, 2009.

- MATEOS, A.; SÁNCHEZ, A., (Ed.), *Ruptura y transición: España y México, 1939*, Madrid, Eneida, 2011.
- MAUGENDRE, M., *De l'exode à l'exil. L'internement des républicains espagnols au camp du Vernet d'Ariège. de février à septembre 1939*, París, Sudel/UNSA éducation, 2008.
- MENDLESOHN, F., *Quaker Relief Work in the Spanish Civil War*, Lewiston. Edwin Mellen Press, 2002.
- MÍNGUEZ, A.B., *Campo de Agde*, Monografías del Exilio Español, 3, Ed. Asociación para el Estudio de la Deportación y el Exilio Español, 2006.
- MÍNGUEZ, A.B., *Campo de Rivesaltes*, Monografías del Exilio Español, 6, Ed. Asociación para el Estudio de la Deportación y el Exilio Español, 2008.
- MÍNGUEZ, A.B., *Campo de Bram*, Monografías del Exilio Español, 7, Ed. Asociación para el Estudio de la Deportación y el Exilio Español, 2009.
- MÍNGUEZ, A.B., *Los campos de Argelés, St. Cyprien y Barcares.1939-1942*, Madrid, Edición Memoria Viva, 2012.
- MIÑARRO, A., “Campo de Argelers: el rastro (rostro) de la violencia”. *Norte de Salud mental*, Vol. X, 43, 2012, p. 18-29.
- MIRA, A.; MORENO, M., “Españolas exiliadas y emigrantes : encuentros y desencuentros en Francia”, *Les Cahiers de Framespa. Nouveaux champs de l'histoire sociale*, 5, 2010, p. 1-19.
- MIRALLES, R., “La política exterior de la República española hacia Francia durante la Guerra Civil”, *Historia Contemporánea*, 10, 1993, p. 29-50.
- MIRÓN-GONZÁLEZ, R., *Asistencia y condiciones sociosanitarias de los exiliados españoles en el sur de Francia*, Madrid, Ministerio de Sanidad, Consumo y Bienestar Social, 2019.
- MIRÓN-GONZÁLEZ, R.; GONZÁLEZ-GARCÍA, A., “Asistencia sanitaria entre camarotes. Los barcos hospitales del exilio”, dins: *IV Encuentro Internacional de Jóvenes Investigadores en Historia Contemporánea*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 2017, p. 51-69.
- MIRÓN-GONZÁLEZ, R., GONZÁLEZ CANALEJO, C., "La asistencia sanitaria a los heridos y enfermos del exilio republicano español en Francia: de la improvisación inicial a los campos de concentración (enero-septiembre 1939)". *Asclepio*, Vol. 70, 2, 2018.

- MONTELLÀ, A., *Elisabeth Eidenbenz: més enllà de la Maternitat d'Elna*, Barcelona, Ara Llibres, 2011.
- MORALES, M., “L’Exili a Catalunya al segle XX”, *Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics*, 20, 2009, p. 169-202.
- NARANJO, C.; PUIG-SAMPER, M.À., “De isla en isla: los españoles exiliados en República Dominicana, Puerto Rico y Cuba”, *Arbor*, CLXXXV, 735, p. 87-112.
- NICKEL, C., *Los exiliados republicanos en los campos de internamiento franceses*, Sevilla, Renacimiento, Biblioteca del Exilio, Anejos, 35, 2019.
- NOVILLO, S., “Las ayudas humanitarias en la guerra civil española”, *La guerra y el conflicto como elementos dinamizadores de la sociedad instituciones, derecho y seguridad*, Valladolid, Asociación Veritas para el Estudio de la Historia, el Derecho y las Instituciones, 2014.
- OJUEL, M., “La Evacuación de Niños a Francia al Final de la Guerra Civil Española: El Caso de la Colonia Suiza del Château du Lac en Sigean (1939-40).” *Migraciones y Exilios*, 15, 2015, p. 175-198.
- OJUEL, M., “Ruth Von Wild i l’ajuda suïssa als infants de la guerra”, *L’Avenç*, 366, 2011, p. 40-44.
- OLIVA, R., *Éxodo. Del campo de Argelès a la maternidad de Elna*, Barcelona, Viena Ediciones, 2006.
- OLIVA, R., *Exode: de l’Espagne franquiste aux camps français, 1939-1940*, París, L’Harmattan, 2010.
- OLLÉ, M., *Aproximació a l’estudi de l’exili polític de 1939 al Baix Llobregat*, (Treball Final Màster), Universitat de Barcelona, 2017, p. 15.
- ORTUÑO, B., “El exilio republicano español de 1939 en Argentina. Una visión de conjunto”, *Boletín del CIRSP*, 2, 2009, p. 35-42.
- PARELLO, V., “La politique sanitaire du gouvernement français à l’égard des réfugiés espagnols de la guerre civile”, *Bulletin Hispanique*, 1, 2014, p. 247-263.
- PESCHANSKI, D., “Morbilité et mortalité dans la France des camps”, dins: VON BUELTZINGSLOEWEN, I. (Dir.), “*Morts d’inanition*”. *Famine et exclusions en France sous l’Occupation*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2005, p. 201-212.

- PESCHANSKI, D., *Les camps français d'internement (1938-1946)* (Tesi Doctoral), París, Université Panthéon-Sorbonne, 2000.
- PLA, D., *Els exiliats catalans a Mèxic*, Catarroja-Barcelona, Editorial Afers, 2002.
- PRETUS, G., *La ayuda humanitaria en la Guerra Civil española (1936-1939)*. Granada, Comares, 2015.
- PUIGARNAU, X., *Economia i cultura en el primer exili. França, 1939-1940. Les finances de la Generalitat de Catalunya i les residències de Montpeller i Tolosa*, (Tesi Doctoral), Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives, 2014.
- QUALLS, K., “De niños de la Guerra a jóvenes soviéticos: educación, aculturación y paternalismo 1939-1945”, *Cuadernos de historia contemporánea*, 8, p. 77-101, 2016.
- RAFANEAU-BOJ, M.C, *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*, Barcelona, Omega,1995.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA, *Diccionario de la lengua española*, Madrid, Espasa Calpe, 2014.
- ROIG, P., *El manuscrit d'Argelès-sur-Mer*, Tarragona, Silva, 2013.
- RUBIÓ, J., *Camp Definitiu. Diari d'un exiliat al Barcarès*, Valls, Cossetània Edicions, 2010.
- RUBIO, J., *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*, Madrid, Librería Editorial, 1977.
- RUBIO, J., “Política francesa de acogida. Los campos de internamiento”, en CUESTA,J.;BERMEJO,B. (Coord), *Emigración y exilio. Españoles en Francia, 1936-1939*, Madrid, 1996, p. 87-116.
- RUIZ DEL ÁRBOL, A., “Voces entre alambradas: los primeros pasos del exilio español en Francia. Una historia que aún se está escribiendo”. *Millars: espai i història*, 33, 2010, p. 107-26.
- SANTACREU, J.M., “Las rutas del exilio por Cataluña en el invierno de 1939”, *Laberintos. Revista de estudios sobre los exilios culturales españoles*, València, 20, 2018, p. 99-113.

- SCHMÖLLER, N., *Recursos creativos en la ayuda humanitaria suiza hacia España y el sur de Francia (1937-1943)*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 2019.
- SERRA, R., *L'ajuda humanitària dels quàquers als infants de Catalunya durant la Guerra Civil, 1936/1939*, (Tesi Doctoral), Universitat de Girona, 2006.
- SERRANO, F., *Los barcos de la libertad. Diarios de viaje del SINAIA, el IPANEMA y el MEXIQUE (mayo-julio de 1939)*, Mèxic, El Colegio de México, 2006.
- SIMÓN, P., *Por los caminos de la palabra. Exilio republicano español y campos de concentración franceses: Una historia del testimonio*, (Tesi Doctoral), Universitat Autònoma de Barcelona, 2011.
- SIMÓN, P., *La escritura de las alambradas. Exilio y memoria en los testimonios españoles sobre los campos de concentración franceses*, Vigo, Academia del Hispanismo, 2012.
- SOLÉ, F.; TUBAN, G., *Camp d'Argelers (1939-1942)*, Valls, Cossetània Edicions, 2011.
- TINAO, J.F., "Los médicos del exilio republicano en Venezuela", *Historia Actual Online*, Vol. 7, 2005, p. 43-54.
- TORRA, Q. (Ed), *Estimat doctor-Admirat mestre: l'esperit d'una amistat en 79 cartes*, Barcelona, Acontravent, 2009.
- VELÁZQUEZ, A., *La otra cara del exilio: Los organismos de ayuda a los republicanos españoles en México (1939-1949)*, (Tesi Doctoral), Salamanca, Universidad de Salamanca, 2012.
- VIDAL, J.A., *Exiliados republicanos en Septfonds (1939)*, Madrid, Catarata, 2013.
- VILANOVA, F., *Exiliats, proscrits, deportats. El primer exili dels republicans espanyols: dels camps francesos al llindar de la desesperació*, Barcelona, Editorial Empúries, 2006.

